



Keuzevrijheid, blijheid?

Mensbeeld Kok en Balkenende getoetst

Neeltje Spit

USBO

Bestuurs- en organisatiewetenschap
Afstudeerspecialisatie Bestuur en Beleid

Begeleidster: prof. dr. M.J. Trappenburg
Tweede lezer: mw. drs. H. de Vries

Universiteit Utrecht
Januari 2006

Voor Nico!

Voorwoord

Toevallig kwam tegen de tijd dat ik bij de conclusie was aanbeland, de bundel *Vrijheid verplicht* van Hurenkamp uit. Deze ging precies over het onderwerp van mijn scriptie en de moed zonk me in de schoenen. Had ik deze scriptie net zo goed niet kunnen schrijven en deed ik in het klein een onderzoek, dat zij groots en professioneel hadden aangepakt? Ik durfde het boek dan ook bijna niet te lezen. Het is echter geen ramp als naar hetzelfde onderwerp onderzoek wordt gedaan. Zeker wanneer onderzoeksuitkomsten overeenkomen, is er nog meer voor te zeggen dat de waarheid wordt benaderd. Het is ook geen ramp als onderzoeken elkaar tegenspreken. Interessant is dan om te kijken waarom dit gebeurt, wat weer kan leiden tot verder onderzoek.

Daarnaast is het schrijven van een scriptie op zichzelf al leerzaam genoeg, ongeacht de uitkomsten. Het hele proces bracht naast veel leerpunten ook de nodige stress met zich mee. Stress, notabene het onderwerp waar het allemaal mee is begonnen.

Waarom is er toch zoveel stress in Nederland, dacht ik, toen ik thuiskwam van een ontspannen en vrije tijd als student in Frankrijk. Toen ik naar mezelf keek, was ik verbaasd over het aantal keuzes dat ik in korte tijd moest maken. Afstudeerrichting, werk, levensstijl, om nog maar niet te spreken over de keuzes die je na je studie moet maken.

In het kader van mijn afstudeerrichting bestuur en beleid, ben ik gaan kijken naar de keuzes die ons vanuit de politiek worden opgelegd. En ineens zag ik ze overal. In de kranten, op televisie, in de praktijk van alledag. Kunst was nu nog om uit al die keuzes weer een keuze voor mijn scriptie te maken.

Mijn scriptiebegeleidster Margo Trappenburg kwam met een erg leuk idee om dit in de juiste vorm te gieten. Daarnaast heeft ze verschillende keren alles doorgelezen en van nauwkeurig en nuttig commentaar voorzien. Met de hoeveelheid uitroeptekens pas ik voortaan wel op, toch kan ik het niet laten bij de volgende zin. Heel erg bedankt! Bedanken wil ik ook de respondenten die ik heb geïnterviewd, en met wie ik vaak nog lang heb nagepraat. Ik hoop dat geïnteresseerden, ook degenen die de bundel van Hurenkamp al uit hebben, mijn scriptie willen lezen en dit doen met plezier. Een belangrijk thema wat ons allemaal, zeker in de toekomst, aangaat.

Inhoudsopgave

De scriptie in het kort	1
 Hoofdstuk 1 Keuzevrijheid ingeleid	
1.1 Inleiding	3
1.2 Wat is het probleem?	5
1.3 Hoe gaan we dit meetbaar maken?	5
1.4 Drie vormen van keuzevrijheid	7
1.5 Waarom doe ik dit onderzoek?	8
 Hoofdstuk 2 Verantwoording onderzoek	
2.1 Mensbeeld in regeringsdocumenten	9
2.2 Diepte-interviews met burgers	12
2.3 Onderzoek van anderen	18
 Hoofdstuk 3 Leve de keuzevrijheid!	
3.1 Keuzevrijheid maakt gelukkig	20
3.2 Kiezen is eigen aan de mens	22
3.3 Maatschappelijke voordelen	23
3.4 Solidariteit door keuzevrijheid	25
3.5 We kiezen allemaal anders	26
 Hoofdstuk 4 Keuzevrijheid is ook niet alles	
4.1 Keuzevrijheid maakt ongelukkig	28
4.2 Kiezen is niet eigen aan de mens	31
4.3 Maatschappelijke nadelen	33
4.4 Solidariteit verdwijnt	35
4.5 We kiezen allemaal hetzelfde	36
 4.6 Samenvattend	38

Hoofdstuk 5 Het mensbeeld van Kok en Balkenende	
5.1 Inleiding	39
5.2 De verantwoordelijke burger	
5.2.1 Tabellen	40
5.2.2 Resultaten	41
5.2.3 Analyse	43
5.3 De zelfstandige burger	
5.3.1 Tabellen	44
5.3.2 Resultaten	45
5.3.3 Analyse	47
5.4 De kiezende burger	
5.4.1 Tabellen	48
5.4.2 Resultaten	48
5.4.3 Analyse	50
5.5 Samenvattend	51
Hoofdstuk 6 De burger spreekt	
6.1 Inleiding	52
6.2 De zelfstandige burger	
6.2.1 Kiezen, soms lastig	54
6.2.2 Veel keuzes	56
6.2.3 Onderwijs	57
6.2.4 Sociale zekerheid	59
6.2.5 Zorg	60
6.3 De verantwoordelijke burger	
6.3.1 Verantwoordelijk zijn, niet altijd fijn	62
6.3.2 Onderwijs	63
6.3.3 Sociale zekerheid	63

6.3.4 Zorg	64
6.4 Moet de overheid spreken?	
6.4.1 Onderwijs	66
6.4.2 Sociale zekerheid	67
6.4.3 Zorg	68
6.5 Opvattingen in ander onderzoek	
6.5.1 Onderwijs	70
6.5.2 Sociale zekerheid	73
6.5.3 Zorg	75
6.6 Een analyse: voor of tegen...	78
6.7 Samenvattend	84
Hoofdstuk 7 Mensbeeld of wensbeeld?	
7.1 Inleiding	86
7.2 Keuzevrijheid op de markt	86
7.3 Rechtvaardige keuzevrijheid	87
7.4 Veeleisende keuzevrijheid	88
7.5 Keuzevrijheid in de praktijk	89
Hoofdstuk 8 Tot slot	
8.1 Conclusie	90
8.2 Beperkingen	92
8.3 Suggesties voor vervolgonderzoek	93
Literatuur	94
Bijlage 1 Verantwoording tabellen hoofdstuk 2	
Bijlage 2 Interviewlijst burgers	
Bijlage 3 Uitwerking interviews (apart deel)	

De scriptie in het kort

In deze scriptie wordt onderzocht in hoeverre vier generaties burgers beantwoorden aan het mensbeeld van de kabinetten Kok I en II en Balkenende I en II, met betrekking tot individuele keuzevrijheid. Het betreft keuzevrijheid in de overheidssectoren onderwijs, sociale zekerheid en gezondheidszorg.

Het wat, hoe en waarom van dit onderzoek wordt uitgelegd in de eerste twee hoofdstukken. Vervolgens komt het theoretisch gedeelte aan bod: hierin worden de voordelen (hoofdstuk 3) en nadelen (hoofdstuk 4) van keuzevrijheid uiteengezet.

Het empirisch onderzoek is in twee delen opgesplitst: in het eerste deel (hoofdstuk 5) wordt het mensbeeld van de twee kabinetten onderzocht. Hiervoor zijn regeerakkoorden en regeringsverklaringen uit 1994, 1998, 2002 en 2003 en troonredes uit de jaren 1994 tot en met 2005 bestudeerd. Bij de analyse is gebruik gemaakt van het liberale mensbeeld van Cliteur, waarbij de elementen egoïsme, rationalisme, individualisme en het menselijke tekort zijn onderscheiden.

In het tweede deel (hoofdstuk 6) worden de opvattingen van vier generaties burgers met betrekking tot individuele keuzevrijheid onderzocht. Het betreft de X-generatie bestaande uit mensen rond de 25 jaar. De verloren generatie bestaat uit leden van gemiddeld 41 jaar. De protestgeneratie betreft mensen rond de leeftijd van 58 jaar. De stille generatie is de oudste generatie met leden rond de 70 jaar. Bij twintig burgers zijn interviews afgenomen. Tevens is gebruik gemaakt van eerder verrichte enquêtes naar keuzevrijheid in de zorg, sociale zekerheid en het onderwijs. Bij de analyse wordt gebruik gemaakt van de voor- en nadelen van keuzevrijheid uit de theorie.

In hoofdstuk 7 wordt bekeken in hoeverre deze opvattingen overeenstemmen met die van de kabinetten Kok en Balkenende. De volgende conclusies kunnen worden getrokken:

- De meeste burgers beschouwen keuzevrijheid als het maken van keuzes binnen het publieke systeem. Balkenende pleit voor het afstoten van meer taken aan de vrije markt. Er moet een groter beroep worden gedaan op de eigen verantwoordelijkheid van de burgers. Ook Kok pleit voor een betere verdeling van verantwoordelijkheden, maar is voorzichtiger in het inperken van de verzorgingsstaat.

Aan het mensbeeld van de 'verantwoordelijke burger' komen de stille generatieleden het meeste tegemoet. Ondanks de kritische kanttekeningen die met name door de drie jongste generaties worden geplaatst bij keuzevrijheid, vinden burgers dat de overheid voor de zorg, sociale zekerheid en het onderwijs moet zorgen.

- Daarnaast hechten, met name de drie jongste generaties, veel waarde aan solidariteit. De vrije markt wordt gezien als een bedreiging voor de solidariteit.

Sommige burgers hebben echter minder zin om solidair te zijn, als het voor henzelf te duur wordt. In de documenten onder Balkenende wordt solidariteit weinig genoemd: eigen verantwoordelijkheid moet 'vanzelf' solidariteit creëren. Rationele burgers gaan uit eigen belang verbanden aan, waardoor egoïsme wordt tegengegaan en solidariteit ontstaat. Kok ziet het meer als een taak van de overheid om de solidariteit te bewaken.

- Burgers worden beschouwd als redelijke, zelfstandige en calculerende individuen. Zij hebben echter last van verschillende ongenoegens zoals: het onvermogen om vooruit te kijken, de spijt vooraf en achteraf, twijfels, stress, onrust en de druk die verantwoordelijkheid met zich meebrengt. De eerste twee generaties zijn positiever over keuzevrijheid in het onderwijs in vergelijking met de andere twee generaties. In de sociale zekerheid en de zorg zijn de laatste twee generaties relatief vaak voorstander van keuzevrijheid. De stille generatieleden komen opvallend genoeg het meeste naar voren als keuzeliefhebbers, met name op het gebied van zorg. Verloren generatieleden en vrouwen lijken de meeste moeite te hebben met verantwoordelijkheid en zelfstandigheid

- Burgers blijken zeer weinig gebruik te (willen) maken van huidige en toekomstige individuele keuzemogelijkheden van de kabinetten. In alledrie sectoren blijken zaken als bekendheid en vertrouwdheid met een overheidsdienst voorop te staan. Ook keuzemogelijkheden die te abstract, complex en moeilijk te onderscheiden zijn, dragen bij aan dit passieve kiesgedrag. Daarnaast bestaat er een weerzin tegen te veel administratieve rompslomp en regelwerk.

In hoofdstuk 8 worden de belangrijkste overeenkomsten en verschillen tussen de opvattingen van burgers en de kabinetten Kok en Balkenende nog eens opgesomd. Tot slot wordt ingegaan op beperkingen van het onderzoek en worden suggesties gedaan voor vervolgonderzoek.

Hoofdstuk 1 Keuzevrijheid ingeleid

1.1 Inleiding

“Nederland is keuzemoe. Dertig jaar bevrijding op ieder denkbaar terrein, moreel, seksueel en economisch, heeft ons ongekende vrijheid gebracht. Of het gaat om onze opleiding, relatie of carrière: kiezen zullen we. Trouwen of niet trouwen, nu of over tien jaar? Kinderen of geen kinderen? Universiteit of niet, en welke studierichting dan?”¹

In de naoorlogse samenleving werd het individuele leven van veel mensen nog voorgestructureerd door vastgelegde verwachtingspatronen. De kerk, de vereniging of de familie bepaalde vaak hoe men moest leven. Nu lijken burgers meer keuzes dan ooit te hebben om hun leven op een bepaalde manier in te richten.

Ook politici en bestuurders spelen hierop in. Op verschillende beleidsterreinen worden meer keuzes aan de burger overgelaten. Een goed voorbeeld is het nieuwe zorgstelsel dat per 1 januari 2006 wordt ingevoerd. Daarin krijgt de burger meer mogelijkheden om zijn verzekeraar zelf te kiezen. Maar ook op talloze andere terreinen mag de burger kiezen: tussen energieleveranciers, pensioenverzekeraars, kinderopvanginstellingen, enzovoorts.

Een metafoor om dit te verduidelijken geeft Herman Wijffels, voorzitter van de Sociaal Economische Raad. ‘Volgens de klassieke manier van denken hebben we een systeem met stoplichten bedacht om het verkeer te reguleren. Daarom sta je voor dat rode stoplicht, ook al komt er in de verste verte niets aan. Als mens ben je onderworpen aan dat systeem, en het kruispunt wordt onderbenut als verkeerswisselaar. Geheel in lijn met de sociaal-culturele ontwikkelingen hebben we rotondes ontwikkeld. Niet het systeem is de baas, maar de mensen die komen aanrijden.’² Hij is een fervente voorstander van deze rotondes, ofwel, van het ontwikkelen van besluitvormingsregels waardoor mensen zelf keuzes kunnen maken.

Uit verschillende hoeken klinken weer andere geluiden. Columnisten als Bart Tromp³ en Elsbeth Etty⁴ plaatsen hun vraagtekens bij de nieuwe rol die de burger krijgt toebedeeld. PvdA fractieleider Wouter Bos zegt ‘geen keuzevrijheid-fanatiekeling’ te zijn⁵, volgens SP-voorman Jan Marijnissen is keuzevrijheid in de praktijk keuzedwang.⁶

¹ Van Oosterhout, Intermediair, 2005

² Leijendekker, NRC, 2005

³ Tromp, Parool, 2005

⁴ Etty, NRC, 2005

⁵ Bos, NRC, 2005

⁶ Marijnissen, citaat uit lezing, 2005

Ook *Loesje* is weinig enthousiast, in de straten hangen posters met de tekst: 'Door de keuzes de vrijheid niet meer zien'.

In deze scriptie ga ik onderzoeken hoe de kabinetten Kok en Balkenende hier over dachten en denken. Het mensbeeld van een kabinet kan tekenend zijn voor gemaakt beleid en een indicatie voor toekomstig beleid. Het is van belang dat een kabinet zijn mensbeeld toetst en blijft toetsen aan de werkelijkheid van de burger. Wie is 'de burger' die moet worden bestuurd, voor wie beleid moet worden gemaakt? Dit is de eerste deelvraag: *Wat is het mensbeeld van de kabinetten Kok I en II en Balkenende I en II?*

Daarnaast is het belangrijk om te achterhalen of burgers op die rotonde willen staan: kunnen en willen zij graag zelfstandig keuzes maken? De tweede deelvraag is: *Wat zijn de opvattingen van vier generaties burgers met betrekking tot individuele keuzevrijheid?*

Ik onderzoek in hoeverre de denkbeelden van beide 'partijen' overeenkomen, waarmee ik tot de volgende hoofdvraag kom:

In hoeverre beantwoorden vier generaties burgers aan het mensbeeld van de kabinetten Kok I en II en Balkenende I en II met betrekking tot individuele keuzevrijheid?

In paragraaf 1.2 wordt kort ingegaan op de problematiek, die keuzevrijheid met zich mee kan brengen. In 1.3 zal ik uitleggen hoe ik het mensbeeld van de kabinetten en de opvattingen van burgers wil onderzoeken. In 1.4 wordt ingegaan op het begrip keuzevrijheid.

Daarna leg ik in 1.5 uit wat ik met dit onderzoek wil bereiken; waarom doe ik dit onderzoek? Voordat tot de volgende paragraaf overga, zal ik in 't kort aangeven wat de lezer van deze scriptie kan verwachten.

In hoofdstuk 2 verantwoord ik de keuzes die ik voor en tijdens het onderzoek heb gemaakt. Ook beschrijf ik de wijze, waarop het onderzoek is uitgevoerd.

In hoofdstuk 3 komen de argumenten voor keuzevrijheid aan bod, in hoofdstuk 4 de argumenten tegen keuzevrijheid. Het gaat hier om argumenten uit de literatuur: aan bod komt in hoeverre (vele) individuele keuzes prettig zijn voor de mens en inherent zijn aan de menselijke natuur. Daarnaast wordt bekeken of keuzevrijheid transparantie of juist ondoorzichtigheid met zich meebrengt. Verder wordt ingegaan op de relatie tussen keuzevrijheid en solidariteit. Tenslotte wordt bekeken of het geven van keuzevrijheid aan mensen niet bij voorbaat een illusie is: maken mensen überhaupt verschillende keuzes?

In hoofdstuk 5 wordt het mensbeeld van de kabinetten Kok en Balkenende bestudeerd en geanalyseerd. In het zesde hoofdstuk komen de burgers aan bod: hoe vullen zij zelf

keuzevrijheid in? Ook resultaten uit ander onderzoek worden weergegeven en betrokken in de analyse.

In hoofdstuk 7 bekijken we in hoeverre burgers en politiek op één lijn zitten. Hoofdstuk 8 volgt met een korte conclusie. Daarnaast worden beperkingen van dit onderzoek aangestipt en aanbevelingen voor vervolgonderzoek gedaan.

Na het laatste hoofdstuk volgen de literatuurlijst en bijlagen. De uitgewerkte interviews zijn apart ingebonden: de lezer kan deze inkijken, indien gewenst.

In de scriptie spreek ik -gewoontegetrouw- over burgers en respondenten in de hij-vorm, hiermee worden zowel mannen als vrouwen bedoeld.

1.2 Wat is het probleem?

Keuzevrijheid voor de burger, daar lijkt op het eerste gezicht niets mis mee te zijn.

Toch kunnen er globaal twee kanttekeningen worden geplaatst bij een positieve kijk op keuzevrijheid.

De huidige regering lijkt veel keuzes aan burgers over te willen laten. In het liberale mensbeeld moet de burgers zoveel mogelijk individuele (keuze)vrijheid worden gegeven. De eerste vraag is of burgers zich kunnen vinden in deze invulling van keuzevrijheid. Passen ze in het mensbeeld dat bij deze manier van 'vrij zijn' hoort?

Daarnaast mogen nadelige gevolgen van keuzevrijheid voor burgers niet genegeerd worden. Wanneer de overheid niet op de hoogte is van de gevolgen van keuzevrijheid voor de burger, kan beleid geheel verkeerd uitpakken. Het is van belang om te achterhalen of opvattingen van burgers over en ervaringen met kiezen positief zijn. Keuzes bevorderen de kwaliteit van het leven, mensen willen en moeten een eigen leven kunnen leiden. Maar zij kunnen ook last ondervinden van de *vele* keuzemogelijkheden die ze hebben en waarvoor ze *zelf* verantwoordelijk zijn. Ook kan er sprake zijn van andere gevolgen, waar de gemiddelde burger zich misschien niet eens bewust van is.

1.3 Hoe gaan we dit meetbaar maken?

Mensbeeld kabinetten

Het mensbeeld van de verschillende kabinetten zal worden geformuleerd op basis van de bestudering van regeerakkoorden, regeringsverklaringen en troonredes. In 2.1 wordt beschreven wat de gekozen regeringsdocumenten inhouden en waarom hiervoor gekozen is.

Het gaat dus om het mensbeeld van de kabinetten Kok I (1994-1998), Kok II (1998-2002), Balkenende I (2002-2003) en Balkende II (2003-). De kabinetten Kok I en II waren coalities van PvdA, VVD en D66, met aan het hoofd een sociaal-democratische minister-president. Balkenende I, dat iets meer dan twee maanden zat, had een heel andere samenstelling: CDA, VVD en Lijst Pim Fortuyn (LPF) maakten hier deel van uit. Het huidige kabinet Balkenende II bestaat uit het CDA, de VVD en D66.

Twee kabinetten met aan het hoofd een sociaal-democratische minister-president, twee kabinetten met een christen-democratische minister-president. Verschillen en overeenkomsten tussen de beide kabinetten zullen worden bestudeerd, evenals veranderingen in het mensbeeld van een regering met eenzelfde samenstelling. Balkenende II vaart wellicht een andere koers dan Balkenende I.

De documenten weerspiegelen een periode van ongeveer tien jaar, het gaat niet om een momentopname. In de analyse van het mensbeeld van de regering wordt gelet op uitspraken die worden gedaan over de burger. Dit kan een jongere burger zijn, een bejaarde, een gehandicapte, enzovoorts. In het onderzoek richt ik me op de Nederlandse burger, niet op de allochtone of Europese burger. Op de beleidsterreinen zorg, onderwijs en in de sociale zekerheid is er een tendens om meer keuzes bij de burger te leggen. In het onderzoek richt ik me op deze drie overheidssectoren: in 2.1 wordt hier uitgebreider op ingegaan.

Opvattingen generaties

De opvattingen van een gehele bevolking meten is zelfs in het kleine Nederland ondoenlijk. Twintig mensen worden geïnterviewd, die behoren tot vier verschillende generaties.

De keuze voor de generaties waar ik me op richt, is gebaseerd op *Generaties en hun kansen* van Becker. Dit zijn de stille generatie, de protestgeneratie, de verloren generatie en de X-generatie. In 2.2 wordt uitgelegd wat generaties zijn, welke leeftijdsgroepen hiertoe behoren en wat de generatieleden gemeen hebben. Behalve op leeftijd, worden respondenten geselecteerd op geslacht en opleiding; ook deze keuze zal in 2.2 worden toegelicht. Bekeken wordt hoe de verschillende generaties de keuzevrijheid in de zorg, in het onderwijs en in de sociale zekerheid ervaren. Ook wordt onderzocht hoe zij kiezen in het algemeen ervaren en wat hun opvattingen hierover zijn.

Gezien de kleinschaligheid van het empirisch onderzoek worden deze gegevens aangevuld met onderzoek dat anderen hebben gedaan naar de opvattingen van burgers over keuzevrijheid op deze drie beleidsterreinen. In 2.3 wordt hier verder op ingegaan.

De opvattingen van burgers worden geanalyseerd met behulp van argumenten voor en tegen keuzevrijheid uit de theorie.

1.4 Drie vormen van keuzevrijheid

Wat bedoelen we eigenlijk als we het over keuzevrijheid hebben? Wetenschappers, columnisten en politici praten en schrijven vaak over keuzevrijheid zonder het begrip te definiëren.

Om zo weinig mogelijkheid onduidelijkheid te scheppen, ben ik op zoek gegaan naar een passende definitie. Een aantal wetenschappers uit uiteenlopende disciplines - filosofen, sociologen, psychologen, economen - geven verschillende omschrijvingen. Het merendeel van de definities is echter abstract, contextgebonden of niet toepasbaar in deze scriptie, waarin het specifiek gaat om keuzevrijheid van de burger in drie overheidssectoren.

Ik heb gekozen voor de omschrijving van keuzevrijheid die hier het beste bij aansluit.

In de onlangs verschenen bundel van Hurenkamp en Kremer, *Vrijheid verplicht*, worden drie vormen van keuzevrijheid beschreven.

Ten eerste is er de vrijheid voor de burger om binnen het (publieke) systeem keuzes van dienstverlening te maken. Binnen dit systeem is de staat verantwoordelijk voor het bewaken van de kwaliteit. Burgers kunnen hun onvrede uiten, maar blijven loyaal aan het systeem.

Ten tweede is er de vrijheid voor de burger om uit het (publieke) systeem te stappen. Wanneer hij dat doet, wordt hij overgelaten aan de tucht van de markt.

Uit beide vormen kan tenslotte een derde vorm van keuzevrijheid ontstaan. Dit gebeurt wanneer het voor de burger niet voor de hand ligt om van keuzemogelijkheden gebruik te maken. De overheid en marktpartijen profiteren dan wel, maar verschillende groepen burgers hebben hier weinig profijt van. Zij hebben geen tijd, geen geld, of verstandelijk niet voldoende in huis om inhoud te geven aan keuzevrijheid.⁷

In de loop van de scriptie zal duidelijk worden welke vorm van keuzevrijheid door de burgers en door de beide kabinetten wordt aangehangen. Wanneer we over keuzevrijheid spreken betreft dit overigens de *individuele* keuzevrijheid.

⁷ Hurenkamp e.a., 2005, 17,18

1.5 Waarom doe ik dit onderzoek?

De doelstelling van het onderzoek is om meer inzicht te verkrijgen in en uitspraken te doen over de mate waarin burgers beantwoorden aan het mensbeeld van de kabinetten. De veronderstelling hierbij is dat het mensbeeld in regeringsteksten overeenkomt met de maatschappelijke werkelijkheid, ofwel: de opvattingen van burgers. Het onderzoek is maatschappelijk relevant omdat een mensbeeld dat niet overeenkomt met opvattingen van burgers onwenselijk is. Wanneer burgers tegengestelde wensen en opvattingen hebben, zou de regering dit mensbeeld en bijgevolg haar beleid moeten herzien.

Daarnaast is het belangrijk dat de overheid een *mensbeeld* heeft, dat ze aandacht heeft voor de gevolgen van keuzevrijheid voor de mens. 'Mensburgers' is hiervoor een mooi begrip.

Allerlei maatregelen die de regering invoert, kunnen op een bepaalde termijn gunstig zijn voor de economische ontwikkeling. Maar wanneer burgers hiervan de dupe worden of het maatschappelijke klimaat hierdoor verslechtert, is het de vraag of echt winst wordt behaald.

In de bestuurskunde worden hervormingen in de publieke sector, waar meer keuzevrijheid mede een onderdeel van is, veelvuldig besproken. Aan de wenselijkheid van dergelijke hervormingen kan echter meer aandacht worden besteed.

Het is daarnaast de vraag of kabinetten hun burgers echt kennen en de gevolgen van keuzevrijheid voor burgers (willen) zien. Dit is zeer belangrijk, omdat juist zij keuzevrijheid kunnen verruimen of verkleinen op allerlei overheidsterreinen.

Naar de opvattingen van burgers over keuzevrijheid in de zorg, sociale zekerheid en onderwijs zijn meerdere onderzoeken gedaan. Deze onderzoeken zijn veelal kwantitatief: door middel van enquêtes worden opvattingen van grote groepen burgers achterhaald.

Voorzover mij bekend is, zijn niet eerder diepte-interviews met burgers gehouden om hun opvattingen over keuzevrijheid te weten te komen. In deze scriptie worden, door middel van deze vorm van onderzoek, (on)bewuste overwegingen opgespoord die in kwantitatief onderzoek vaak buiten beschouwing blijven.

Burgers zijn daarnaast in generaties opgedeeld: elke generatie krijgt te maken met specifieke gebeurtenissen, die invloed hebben op de (opvattingen van) generatieleden.

Onderzocht worden de verschillen in opvatting tussen generaties, die met de 'moderne' invulling van keuzevrijheid worden geconfronteerd. Het is de vraag welke generaties de invulling van keuzevrijheid door de kabinetten Kok en Balkenende meer of minder toejuichen en waarom. Naar deze verschillen en de achterliggende motieven is nog niet eerder onderzoek verricht.

Hoofdstuk 2 Verantwoording onderzoek

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de onderzoeksmethoden die worden gehanteerd, waarom die methoden worden gehanteerd en wat dit betekent voor de uitvoering van het onderzoek.

In 2.1 komen de regeringsdocumenten, die worden geanalyseerd, aan bod. Wat houden deze documenten in en waarom is juist hiervoor gekozen?

In 2.2 worden de generaties aan de hand van Becker beschreven. Wat betekent dit voor de respondenten die voor het onderzoek zijn geselecteerd, hoe worden respondenten 'geworven' en wat wordt er in de interviews behandeld? Daarnaast wordt ingegaan op de keuze voor diepte-interviews.

In 2.3 komen verschillende onderzoeken aan bod, die door anderen zijn verricht.

2.1 Mensbeeld in regeringsdocumenten

De regeerakkoorden en regeringsverklaringen uit 1994, 1998, 2002 en 2003 en troonredes uit de jaren 1994 tot en met 2005 zijn bestudeerd.

Wat houden een regeerakkoord, een regeringsverklaring en een troonrede kort gezegd in?

Het regeerakkoord beschrijft de belangrijkste doelstellingen voor het beleid van het kabinet in de beoogde nieuwe samenstelling. De totstandkoming van het regeerakkoord begint met de vaststelling van de belangrijkste prioriteiten door de fractievoorzitters van de betrokken partijen en eindigt met de instemming van de betrokken fracties. De kandidaat-ministers onderschrijven in het zogeheten constituerend beraad de uitgangspunten van het nieuwe regeerakkoord. Door de regeringsverklaring wordt de Tweede Kamer formeel op de hoogte gesteld van de plannen van het nieuw gevormde kabinet.⁸

Troonredes zijn teksten waarin regeringen aan de bevolking in kort bestek hun bedoelingen en uitgangspunten kenbaar maken om steun te verwerven.⁹ Er worden principes en concrete beleidsmaatregelen genoemd, maar een nadere uitwerking blijft vaak achterwege.

De troonredes verschijnen elk jaar: alle troonredes die tijdens de betreffende regeerperiodes zijn verschenen, zijn belangrijk voor de analyse. Het gedachtegoed van de regering komt hier immers in naar voren. Ze zijn het produkt van politieke en ambtelijke compromissen en

⁸ <http://www.minaz.nl/regeringsbeleid/regeerakkoord/index.html>

⁹ SCP, 1998, 143

bevatten dus veel algemene wenselijkheden. Het taalgebruik in troonredes wordt daarnaast gekenmerkt door omzichtigheid, aangezien het staatshoofd de tekst uitspreekt.¹⁰

De totstandkoming van regeringsverklaringen en regeerakkoorden is eveneens een politiek proces, waarbij meerdere partijen consensus moeten bereiken. Daarnaast moet getracht worden om tegemoet te komen aan maatschappelijke behoeften. Ook in deze documenten zullen algemene wenselijkheden voorkomen. Het lijkt aannemelijk dat de regering haar mensbeeld zoveel mogelijk wil laten overeenstemmen met hoe burgers werkelijk zijn.

De keuze om het mensbeeld van de regering uit deze regeringsdocumenten af te leiden, is om meerdere redenen gemaakt. De belangrijkste uitgangspunten, plannen en doelstellingen voor beleid worden hierin beschreven. De regering moet deze documenten verdedigen tegenover parlement, media en burgers. Gezien de invloed en waarde van deze documenten mag verwacht worden dat de visie op de burger niet uit de mouw is geschud.

De regeringsdocumenten zijn door een beperkt aantal mensen – politici en ambtenaren – geschreven. Niettemin zijn ze zeer belangrijk, aangezien alle coalitiepartijen (formeel) achter de standpunten van deze documenten staan. Het gaat niet om het mensbeeld van één politieke partij of van één belangengroep, maar om dat van alle landsbestuurders.

Daarnaast worden in de documenten alle beleidsterreinen behandeld. Weliswaar kort en weinig concreet, maar hierdoor blijft het mensbeeld niet beperkt tot één groep mensen of tot één terrein. Het gaat immers om een totaal mensbeeld, waarin verschillende leeftijdsgroepen, beide geslachten, mensen met verschillende achtergronden, aan bod komen.

Waarom heb ik nu voor die drie beleidsterreinen onderwijs, sociale zekerheid en zorg gekozen? In het onderwijs zijn er allerlei maatregelen genomen – het bachelor-master systeem op universiteiten, het Studiehuis in het middelbaar onderwijs, Iederwijs in het basisonderwijs – die keuzevrijheid voor de burger introduceren. Vooral de jongste generatie komt met keuzevrijheid in het onderwijs in aanraking.

Ten tweede zijn er, deels uitgevoerde, plannen voor een flexibeler sociaal verzekeringsstelsel met meer ruimte voor individuele keuzes. Een voorbeeld is de levensloopregeling die in 2006 wordt ingevoerd, waarmee werknemers op verschillende manier kunnen sparen.

Tenslotte gaat het zorgstelsel op de schop: vanaf 2006 kunnen burgers tussen verschillende zorgverzekeringen en zorgverzekeraars gaan kiezen. Ook het kiezen van specialisten, ziekenhuizen en andere zorgvoorzieningen moet in de toekomst mogelijk worden.

¹⁰ SCP, 1998, 144

Veel van deze maatregelen staan nog in de kinderschoenen, terwijl in (onder andere) de energiesector, de taxibranche en de telefonie, keuzevrijheid al verder is doorgevoerd. Keuzevrijheid op deze terreinen kan echter als minder problematisch worden beschouwd. Om dit helder uiteen te zetten maak ik gebruik van drie voorwaarden waaraan kiezen verbonden is, aan de hand van de bundel *Keuzevrijheid verplicht* van Hurenkamp en Kremer.

De eerste voorwaarde is dat dienstverlening nauwelijks persoonsgebonden is: degenen die de dienst leveren zijn voor burgers gemakkelijk inwisselbaar. In sectoren als de telefonie is er geen sprake van loyaliteit en binding aan bepaalde personen, zoals vaak wel in het onderwijs en in de zorg het geval is.

Ten tweede moet het risico voor de burger en de samenleving beperkt zijn. Zo is een grote keuzevrijheid voor jongeren met betrekking tot pensioensparen risicovol, aangezien het lastig en vaak onwenselijk is om ver in de toekomst te kijken. Daarnaast gaat het in het onderwijs, de sociale zekerheid en de zorg om de keuze om al dan niet mee te doen met arrangementen van de verzorgingsstaat. Als veel mensen zich uitkopen, wordt de verzorgingsstaat onbetaalbaar voor de 'verliezers'. Van deze risico's is in mindere mate sprake op de andere terreinen.

Ten derde moeten diensten door leken zinvol naast elkaar kunnen worden gelegd, op basis van heldere, kwantificeerbare verschillen van aanzienlijke grootte zoals prijs.¹¹ Kiezen tussen telefonieaanbieders of taxibedrijven is dan wenselijker dan de keuze tussen zorgverzekeraars of onderwijsinstellingen.

Tenslotte kan worden gesteld dat onderwijs, zorg en sociale zekerheid belangrijke terreinen zijn waarmee elke burger in de samenleving vroeg of laat, vrijwillig of verplicht, mee in aanraking komt. Dit kan niet met zekerheid gezegd worden over de energie-, telefonie- of taxisector.

¹¹ Hurenkamp e.a., 2005, 213, 214

2.2 Diepte-interviews met burgers

Vier generaties

In het boek *Generaties en hun kansen* maakt de Utrechtse socioloog Henk Becker een onderscheid tussen vier generaties ofwel cohorten. Dit zijn clusters van geboortegaargangen, die door invloed van trendbreuken worden samengesmeed. Elke generatie krijgt volgens Becker te maken met trendbreuken: specifieke gebeurtenissen zoals oorlogen en economische crises. Trendbreuken raken vooral mensen die in hun formatieve periode verkeren. Tot deze periode behoren de jongeren, die tussen de tien en vijfentwintig jaar oud zijn.¹²

Ten eerste is er de vooroorlogse generatie, waarvan de leden tussen 1910 en 1930 zijn geboren. Deze generatie zal niet in het onderzoek betrokken worden, gezien de leeftijd van haar leden.

De tweede generatie is de stille generatie, waarvan de leden tussen 1930 en 1940 geboren zijn. Ze dankt haar naam aan het feit dat ze, in tegenstelling tot de volgende generatie, haar stem niet liet horen in een maatschappelijk protest.¹³ De formatieve periode van de stille generatie was de tijd van de moeizame wederopbouw na de oorlog, gevolgd door een economische hoogconjunctuur tussen 1955 en 1965. De waarden die deze generatie heeft meegekregen waren conventioneel. Het arbeidsethos was hoog, men werkte aan de toekomst.¹⁴

Met de protestgeneratie, waarvan de leden geboren zijn tussen 1940 en 1955, deed het ik-tijdperk haar intrede: nadruk lag op het recht en de vrijheid van het individu om eigen mogelijkheden te ontwikkelen. De generatie dankt haar naam aan de roerige jaren '60. Toen schudde ze de samenleving wakker met een maatschappelijk protest, half serieus de 'culturele revolutie' genoemd. Het uitbreken van de economische recessie in 1975 is één van de trendbreuken die de culturele revolutie hebben gestopt. Dit maakte een einde aan de verwachting dat de materiële welvaart, die de jongeren tot idealen van herverdeling had gebracht, eeuwig zou stijgen. Dit gegeven werkte ontvullend op de idealen. Heel wat revolutionaire studenten moesten snel afstuderen en op zoek gaan naar werk. Uit onderzoek blijkt echter dat deze generatie haar antiburgerlijke waardenoriëntaties niet is kwijtgeraakt.¹⁵

Dan is er de verloren generatie, wiens leden geboren zijn tussen 1955 en 1970 en als kerncohort 1960. Over deze generatie heeft De formatieve periode viel in de jaren van de economische recessie en het 'kille' no-nonsense beleid. Na het uitbreken van de economische

¹² Becker, 1992, 17

¹³ Becker, 1992, 53

¹⁴ Becker, 1992, 56

¹⁵ Becker, 1992, 87-89

recessie moest men een baan zien te vinden. De over het algemeen gedisciplineerde schooltijd werd overschaduwd door de moeilijkheden bij de overgang naar de arbeidsmarkt.¹⁶ Vele leden van deze generatie raakten hierdoor 'verloren': jongeren werden in die jaren vooral door onzekerheid gekenmerkt.¹⁷

Daarna beschrijft Becker de trendbreuken, die tot een nieuwe jongere 'pragmatische' generatie zouden kunnen leiden. Echter, *Generaties en hun kansen* dateert uit 1992 en zijn andere boek, *De toekomst van de verloren generatie*, is in 1997 gepubliceerd.

Becker kon op dat moment slechts voorzichtige uitspraken over een nieuwe generatie doen. Van recentere datum is het boek *Families still matter* van Bengtson, Biblarz en Roberts uit 2002. In een longitudinale studie hebben ze onder andere onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van jongeren die geboren zijn in de jaren '70 en '80, aangeduid als de X-generatie. De generatielieden zijn opgegroeid in een hoog competitieve, dienstgeoriënteerde, op kennis gebaseerde samenleving. Ze hebben een hoog gevoel van eigenwaarde en veel ambities op het gebied van carrière en opleiding. Ze zijn meer materialistisch dan leden van de protestgeneratie en de verloren generatie. Jongeren zijn volwassen geworden in een individualistische cultuur, maar zijn minder individualistisch dan hun ouders toen zij jong waren.¹⁸

Elke generatie heeft weer met een andere levensloop en met verschillende trendbreuken te maken gehad. Door burgers per generatie op te splitsen kan bekeken worden of generaties een andere beleving hebben van keuzevrijheid. Bekeken wordt of regeringen hun mensbeeld niet toespitsen op één bepaalde leeftijdsgroep.

De jongere generatie, 'de toekomst van Nederland', kan hierbij een frisse en wellicht vernieuwende visie hebben. Maar ook meningen van de oudere generaties kunnen verrijkend zijn. Niet alleen hun kinderen en/of kleinkinderen, ook zij worden geconfronteerd met keuzevrijheid in beleid.

Wie zijn de respondenten?

Er is sprake van een quotasteekproef: hierbij wordt de populatie eerst verdeeld in een aantal deelpopulaties. Vervolgens wordt uit elke deelpopulatie een selecte steekproef genomen. Voor elke deelpopulatie wordt vooraf bepaald hoe groot deze steekproef moet zijn.¹⁹

¹⁶ Becker, 1997, 174

¹⁷ Becker, 1992, 97

¹⁸ Bengtson e.a., 2002, 137

¹⁹ Baarda e.a., 2001, 165

De populatie is in dit onderzoek de Nederlandse bevolking. Allochtonen zijn in dit onderzoek niet ondervraagd en zullen dus buiten de analyse worden gehouden. Gezien het redelijk korte tijdsbestek en de andere vereisten waaraan respondenten moeten voldoen, maakt dit het onderzoek te uitgebreid. Het gaat dus om de opvattingen van autochtone burgers, die zelf en wiens ouders in Nederland zijn geboren en Nederlandse wortels hebben.

Uit deze populatie heb ik twintig personen geselecteerd, vijf personen per generatie. De vier deelpopulaties in dit onderzoek worden gevormd door de vier generaties van Becker.

De selecte steekproef bestaat uit de volgende vereisten:

Leeftijd: De kerncohorten 1935, 1947 en 1960 die Becker hanteert, worden aangehouden. Van de X- generatie heb ik mensen geïnterviewd die vanaf 1980 geboren zijn. Mensen die op dit moment respectievelijk rond de 70, 58, 45 en 25 jaar zijn, worden geïnterviewd. Er wordt maximaal drie jaar van elk kerncohort afgeweken, zowel naar boven toe als naar beneden. Respondenten mogen dus maximaal drie jaar ouder of jonger zijn dan 70, 58, 45 en 25. De respondenten die zijn geselecteerd zijn 71-73 jaar, 55-61 jaar, 42-48 jaar en 24-27 jaar.

Een ander selectie criterium is geslacht: Ik heb een evenredig aantal burgers van het mannelijke en het vrouwelijke geslacht ondervraagd.

Ten slotte wordt gekeken naar de opleiding die respondenten hebben gehad. Onder laag opgeleiden versta ik ongeschoolden, mensen die op de middelbare school hebben gezeten en eventueel een middelbare beroepsopleiding volgen of hebben gevolgd. Respondenten die een studie volgen of hebben gevolgd in het hoger beroepsonderwijs of wetenschappelijk onderwijs, beschouw ik als hoger opgeleid. Er is eveneens een evenredig aantal laag- en hoogopgeleiden geselecteerd.

Daarnaast wordt genoteerd op welke politieke partij respondenten 'morgen' zouden stemmen en of respondenten kinderen of kleinkinderen hebben. Met name de politieke voorkeuren blijven niet buiten beschouwing in de analyse. Respondenten zijn echter niet geselecteerd op basis van deze kenmerken.

Hoe kom ik aan mijn respondenten?

Van de jonge generatie worden bekenden van mijn collega's of studiegenoten geïnterviewd, die ik persoonlijk niet ken.

Van de twee tussengeneraties worden bekenden (van bekenden) van mijn ouders geïnterviewd. Voor het bereiken van stille generatielieden, heb ik gebruik gemaakt van contacten die mijn grootouders met hun leeftijdsgenoten hebben.

Op deze wijze benut ik mijn contacten in de eigen generatie, en de verbintenis met de twee generaties voor mij. Alle respondenten zijn onbekenden voor mij, om de betrouwbaarheid van het onderzoek te waarborgen.

Wat vraag ik aan de respondenten?

Per beleidsterrein -onderwijs, sociale zekerheid, zorg- is een algemene uitspraak uit een regeerakkoord of een regeringsverklaring voorgelegd. Die uitspraken zijn ten eerste gekozen op basis van hun duidelijkheid: ze moeten voor respondenten zo goed mogelijk te begrijpen zijn. Daarnaast is er gekozen voor uitspraken die zo kernachtig mogelijk de opvattingen over keuzevrijheid weergeven van beide kabinetten. Uitspraken die vooral onder Balkenende werden gedaan maar niet onder Kok, zijn niet geselecteerd.

De aard van de documenten dwong tot het selecteren van redelijk abstracte uitspraken. Dit geeft respondenten echter de ruimte om hun eigen invulling aan het begrip keuzevrijheid te geven.

De uitspraak 'In het onderwijs moet er meer plaats worden ingeruimd voor de behoeften van individuele scholieren en studenten' komt uit het regeerakkoord van Kok II. Hierin ligt de impliciete vraag besloten of respondenten vinden dat burgers zelf kunnen of moeten aangeven wat hun wensen zijn. Of dat dit eerder een taak is van de overheid of de uitvoerende instantie in kwestie. En, vinden zij het überhaupt nodig dat al die verschillende regelingen bestaan? Dit geldt ook voor de volgende uitspraak: 'Voor zelfstandige burgers moeten individuele regelingen in de sociale zekerheid komen'. Deze uitspraak is in de regeringsverklaring van het eerste kabinet Kok terug te vinden. Moet de burger als uitgangspunt dienen volgens de respondent?

De laatste uitspraak, 'Patiënten moeten hun eigen keuzes kunnen maken en verantwoordelijkheid kunnen nemen', komt uit het regeerakkoord van het kabinet Balkenende I. Op die manier wil ik achterhalen in hoeverre zij burgers in staat achten om te kiezen en voor de bijhorende consequenties in te staan.

Het nadeel van reacties op algemene, weinig concrete uitspraken is dat onbekend is waar de respondenten nu op reageren. Zo kan een term als verantwoordelijkheid op verschillende manieren worden geïnterpreteerd. Ik probeer dit tegen te gaan door dieper in te gaan op hun antwoorden.

Daarnaast zijn per beleidsterrein concrete maatregelen voorgelegd. Voor elk terrein zijn één of meer maatregelen gekozen waarin beoogd is de keuzevrijheid van burgers te vergroten. Tevens zijn één of meer maatregelen gekozen waarbij de overheid, door middel van eisen en

(wettelijke) verplichtingen, de keuzevrijheid inperkt. Daarbij is het mogelijk dat in het eerste geval de respondent dit juist als een beperking van zijn keuzevrijheid beschouwd, in het tweede geval als een toename. Vandaar dat de term 'keuzevrijheid' niet in de concrete maatregelen zal worden genoemd. Respondenten kunnen zelf aangeven in hoeverre zij iets werkelijk als keuzevrijheid ervaren of dat ze het meer als een vorm van dwang ervaren.

De selectie van maatregelen hangt samen met de uitspraken in de regeringsteksten. Het gaat immers om de vraag in hoeverre burgers beantwoorden aan het algemene mensbeeld van de regeringen. Er zijn maatregelen geselecteerd die al in werking zijn getreden. Hierbij is naar de opvattingen en ervaringen van de respondenten gevraagd. De voorgelegde maatregelen moeten zo veel mogelijk overeenstemmen met de belewingswereld van de respondent. Een laaggeschoolde man van zeventig jaar kan bijvoorbeeld niet worden gevraagd hoe hij het vond om een master op de universiteit te kiezen.

Ook is er een aantal maatregelen voorgelegd dat nog niet in werking is getreden. Hierbij wordt een beroep gedaan op het voorstellingsvermogen van respondenten. Aangezien de gepresenteerde maatregelen nog niet bestaan, moet rekening worden gehouden met het gevaar dat men willekeurig reageert. Ik heb geprobeerd hier op in te spelen door de maatregelen zo duidelijk mogelijk uit te leggen.

Maatregelen worden ten eerste toegespitst op de generatie waartoe iemand behoort. Met leden van de protestgeneratie en de stille generatie worden dezelfde interviews afgenomen, omdat de leeftijden redelijk dicht bij elkaar liggen.

Daarnaast is rekening gehouden met het opleidingsniveau van de respondent. Bepaalde informatie over het hoger onderwijs is bijvoorbeeld toegelicht. Daarnaast moet, zonder denigrerend te zijn, het taalgebruik worden afgestemd op de respondent.

Voordat ik de twintig geselecteerde respondenten heb geïnterviewd, heb ik twee proefinterviews gehouden met bekenden. Aan de hand daarvan heb ik enkele verbeteringen in de vragenlijst aangebracht. De vragenlijst is opgenomen als bijlage 2. De vragen zijn niet altijd letterlijk gesteld, maar moeten worden gezien als een rode draad die tijdens de interviews is aangehouden.

Zeventien interviews zijn opgenomen met een bandrecorder. Bij de overige drie interviews wilden respondenten liever niet dat de gesprekken opgenomen werden. Op verzoek van een respondent heb ik één interview gewist. Geïnteresseerden kunnen de opgenomen interviews naluisteren, of deze in de aparte bijlage nalezen. De uitwerking is voor het grootste deel

letterlijk gedaan. Uitspraken die niet relevant zijn voor het onderzoek, zijn echter niet overgenomen.

Voor- en nadelen van diepte-interviews

Bij kwantitatief onderzoek kunnen veel meer mensen worden bereikt. Er is echter gekozen voor diepte-interviews omdat op meerdere onderwerpen met betrekking tot keuzevrijheid dieper wordt ingegaan. Juist het 'waarom' van de keuzes die respondenten maken is van belang. Het gaat om hun meningen, hun gevoelens, (on)bewuste overwegingen. Door na te gaan welke motieven de respondent heeft voor zijn standpunt, wordt de context van de gegeven antwoorden ook zichtbaarder. Met schriftelijke enquêtes is het bijna onmogelijk de achterliggende argumentatie te achterhalen. In interviews kan worden doorgevraagd wanneer antwoorden niet voldoende duidelijk zijn.

Maar ook diepte-interviews kunnen niet alle relevante meningen en motieven van de respondent aan het licht brengen. Zo zijn mensen zich niet altijd bewust van achterliggende motieven van hun gedrag. Daarnaast hebben mensen, door invloed van anderen, vaak gekleurde kennis en blijken ze over een selectief geheugen te beschikken.²⁰ Kortom, het betrouwbaar en valide meten van opinies is niet eenvoudig. Een ander probleem is de mogelijke sociale wenselijkheid van antwoorden. Door de kwesties die aan respondenten worden voorgelegd, zo neutraal mogelijk te verwoorden, kan de invloed van de interviewer enigszins beperkt blijven. Suggestieve vragen moeten worden vermeden; de eigen mening van de interviewer moet zo min mogelijk aan het licht komen.²¹

Tenslotte speelt de stemming van de respondent op dit moment mee: in een chagrijnige bui zal hij de regering vast niet aardiger vinden. Hier kan op worden ingespeeld door het interview in een omgeving af te nemen, waar de respondent zich op zijn gemak voelt.²² Omdat dit vaak het eigen huis is, wordt het merendeel van de interviews bij respondenten thuis afgenomen.

²⁰ Baarda e.a., 2001, 223

²¹ Delnooz, 1996, 209

²² Baarda e.a., 2001, 224

2.3 Onderzoek van anderen

De twintig interviews zijn niet representatief voor alle leden van elke generatie. Ik ga daarom achterhalen of de resultaten van mijn onderzoek stroken met eerder verricht onderzoek. Het gaat om onderzoek dat verricht is door anderen, waarbij burgers worden ondervraagd over keuzevrijheid in het onderwijs, de zorg en de sociale zekerheid. De onderzoeken zijn niet geselecteerd op resultaat, op onderzoekinstelling of op haar conclusies. Gezocht is naar rapporten waarvan het onderzochte zoveel mogelijk met mijn onderzoek samenhangt. Hieronder volgt een opsomming van de geselecteerde rapporten.

Onderwijs:

- Het rapport *Ouders over opvoeding en onderwijs* van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP), verschenen in 2004. Hierin komt ondermeer de visie van ouders op onderwijs aan bod. Er wordt ingegaan op wat ouders wensen en verwachten van het onderwijs. Een ruime tweeduizend ouders zijn hiervoor geënquêteerd.
- Een evaluatieonderzoek naar de invoering major-minor door de Universiteit Twente in 2003. Er zijn studenten ondervraagd en vier categorieën medewerkers: opleidingsdirecteuren, minorcoördinatoren, docenten en medewerkers van Bureaus Onderwijszaken.
- Het rapport *De docent en de student gevraagd*, uitgevoerd door het OECR (Onderwijskundig Expertisecentrum Rotterdam) in 2002. Ruim honderd studenten worden ondermeer over de Bachelor-Masterstructuur ondervraagd.
- Het panelonderzoek *Hervormingen binnen het hoger onderwijs: leerrechten* van de ASVA Studentenunie aan de Universiteit van Amsterdam, uitgevoerd in 2005 onder 1500 studenten. Vermeld moet worden dat het hier om een eerste onderzoeksverslag gaat, de definitieve versie is nog niet af.
- Het onderzoek *Kiezen is een kunst*, van het Interstedelijk Studentenoverleg (ISO), gepubliceerd in 2005. De enquêtes zijn afgenomen onder 284 studenten in het hoger beroepsonderwijs (21,1%) en het wetenschappelijk onderwijs (78,9%).

Sociale zekerheid:

- Het rapport *Zelfbepaalde zekerheden: individuele keuzevrijheid in de sociale verzekeringen: draagvlak, benutting en determinanten* van het SCP uit 2002.

Wil de moderne, welvarende burger zijn zekerheid meer zelf bepalen? En zal hij ook gebruik maken van nieuwe keuzemogelijkheden? Dit zijn de centrale vragen van deze verkennende studie. Er zijn 3.500 personen geënquêteerd van achttien jaar of ouder.

- Het onderzoek van het NIPO in opdracht van de Sociale Verzekeringsbank (SVB):

De sociale zekerheid als burgerpolis, 2004. Er zijn 2.053 burgers geënquêteerd van zestien jaar en ouder.

Zorg:

- Het rapport *De wensen van Europese zorgcliënten* van de Raad voor Volksgezondheid en Zorg (RVZ) in 2003. Hierin is onderzoek gedaan naar de wensen van Europese cliënten op het gebied van de gezondheidszorg. Er zijn 493 Nederlandse cliënten ondervraagd.

- In opdracht van NIVEL (Nederlands instituut voor onderzoek van de gezondheidszorg) en KNMG (Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter bevordering van de Geneeskunst) is in 2003 het onderzoek *Botsingen in de spreekkamer* verricht. 504 burgers (en 691 artsen) oordelen over vraaggestuurde inrichting van de zorg.

- Een ander onderzoek van NIVEL is: *De keuze van ziekenfondsverzekerden voor een zorgverzekeraar* (2000). Onderzocht is op welke grond mensen kiezen voor een bepaalde zorgverzekeraar en de samenstelling van de aanvullende verzekering. Hiervoor zijn 846 verzekerden geënquêteerd.

- Het onderzoek *Switch on the competition: causes, consequences and policy implications of consumer switching costs* (2005). Dit is uitgevoerd door Marc Pomp en Victoria Shestalova, werkzaam bij het Centraal Planbureau (CPB).

- Onderzoeken van het instituut voor Beleid en Management van de Gezondheidszorg (iBMG) en evaluatiestudies in Engeland, de Verenigde Staten en Nederland naar keuzevrijheid in de zorg.

Hoofdstuk 3 Leve de keuzevrijheid!

In dit hoofdstuk komen argumenten voor keuzevrijheid aan bod. De onderzoeker Veenhoven heeft middels onderzoek 'bewezen' dat kiezen de mens gelukkig maakt. Argumenten van verschillende wetenschappers ondersteunen dit standpunt. Bovendien is kiezen inherent aan mensen: het zijn flexibele, autonome en rationele wezens. Ten derde komt keuzevrijheid tegemoet aan de maatschappelijke realiteit en de realiteit van de markt. Ten vierde veroorzaakt keuzevrijheid geen onsolidair gedrag maar voorkomt ze dit juist. In de laatste paragraaf wordt gesteld dat ieder individu verschillende keuzes maakt.

3.1 Keuzevrijheid maakt gelukkig

Ruut Veenhoven heeft empirisch onderzoek gedaan naar de subjectieve waardering van burgers van de kwaliteit van leven. Deze meet hij aan de hand van vier criteria:

- 1) Morele waardering van individualisering.
- 2) De mogelijkheid om te kiezen. Voorwaarden hiervoor zijn economische welvaart en het onbelemmerd kunnen maken van keuzes. Hij maakt hierbij een onderscheid tussen politieke, economische en persoonlijke vrijheid.
- 3) het vermogen om te kiezen, dit vereist een bewustzijn van alternatieven en 'the guts to choose'.
- 4) Door burgers waargenomen vrijheid en controle in het leven.²³

Zijn onderzoek wijst uit dat in een geïndividualiseerde samenleving, mensen over het algemeen gelukkiger zijn dan in een collectivistische samenleving. In een collectivistische samenleving heeft men een beperkte keus, wat een groot aantal 'misfits' met zich mee brengt. In een individualistische samenleving bestaat meer mogelijkheid tot variatie, waardoor eerder aan iemands behoeften en aan verandering in vraag tegemoet kan worden gekomen.²⁴ Samenlevingen zijn leefbaarder naarmate burgers meer ruimte hebben hun leven naar eigen smaak in te richten.²⁵ Alle correlaties tussen individualisering en geluk zijn sterk en significant. Keuzevrijheid, een belangrijk onderdeel van individualisering, maakt mensen volgens zijn onderzoek gelukkig. De vraag is dan hoe keuzevrijheid bijdraagt aan een

²³ Veenhoven, 1999, 5

²⁴ Veenhoven, 1999, 11

²⁵ Veenhoven, 1996, 36

verhoogde kwaliteit van het leven. In de literatuur worden verschillende redenen genoemd waarom mensen gelukkig worden door keuzevrijheid.

Ten eerste stellen keuzemogelijkheden mensen in staat om te krijgen wat ze willen. Ieder individu heeft weer andere wensen en voorkeuren. Zijn kans om iets te krijgen wat bij hem past zal groter zijn bij meer opties. En hoe groter het aanbod, hoe groter de kans om bevredigd te kunnen worden.²⁶ Gezien de veranderlijkheid en de variëteit van de behoeften van burgers, is keuzevrijheid haast onontbeerlijk in deze samenleving.

Daarnaast heeft keuzevrijheid een expressieve waarde, aldus de bestuurskundige Paul Frissen: het stelt mensen in staat te laten zien wie ze zijn. Mensen hebben hier behoefte aan: ze willen verschil maken, zich onderscheiden en niet als categorie of als abstract nummer behandeld worden.

Zij willen hun eigen leven vormgeven door een persoonlijke selectie van alternatieven. Door die alternatieven te selecteren komt hun menselijke waardigheid tot uitdrukking.²⁷

Niet zozeer het hebben van keuzes, maar (h)erkend worden als iemand die in staat is om zijn eigen keuzes te maken is waardevol: ik kies, dus ik ben.

Ten slotte kan keuzevrijheid bijdragen tot de ontwikkeling van het individu. Om bepaalde karaktereigenschappen te ontwikkelen, is vereist dat mensen eigen keuzes maken. Het oordeelsvermogen ontwikkelt zich door na te denken over keuzemogelijkheden en het maken van keuzes. Door te reflecteren op keuzes die mensen in bepaalde situaties maken, kunnen mensen meer over zichzelf te weten komen.²⁸ Dit is in ieder geval een voordeel voor hen die zichzelf willen ontwikkelen en streven naar meer zelfinzicht.

Volgens humanistisch psychologen *willen* mensen groeien en zich verder ontwikkelen. Dit betekent niet dat het bevredigen van een behoefte leidt tot stilstand. Nee, er komt zo weer ruimte voor nieuwe behoeften waardoor men zich al kiezende weer verder kan ontwikkelen.²⁹

²⁶ Dworkin, 1982, 58

²⁷ http://www.nsob.nl/nsob/upload/818_de%20waarde%20van%20verschil%20en%20ongelijkheid.pdf

²⁸ Dworkin, 1982, 59

²⁹ Van der Loo, 1997, 217

3.2 Kiezen is eigen aan de mens

Voorstanders van keuzevrijheid stellen dat de mens het vermogen en de wil heeft om te kiezen. Verschillende eigenschappen, die dit zouden moeten aantonen, komen hieronder aan bod: flexibiliteit, autonomie en rationaliteit.

Ten eerste flexibiliteit: Moderne individuen kunnen worden beschouwd als verzamelaars die uiteenlopende levensstijlen, overtuigingen en gedragingen uitkiezen en daar een brouwseltje van maken. Niet dat ze even makkelijk van levensstijl als van jas verwisselen, maar ze beschikken wel over een flexibele 'kauwgomidentiteit'.

Volgens Veenhoven hebben mensen het vermogen om te kiezen, mede omdat ze flexibel zijn en kunnen opbloeien in gevarieerde omstandigheden. Hij benadrukt hierbij dat het gaat om mensen in *individualistische* westerse samenlevingen, waarin mensen ook de kans krijgen dit vermogen te ontwikkelen. Immers, deze flexibiliteit van mensen kan alleen tot uiting komen als de vrijheid hiertoe niet aan banden wordt gelegd.³⁰

Ten tweede is iedere mens een persoonlijkheid op zichzelf; hij kan niet zomaar samen met honderd anderen als één collectiviteit worden beschouwd. Het moderne individu ontleent haar identiteit niet aan de collectiviteit waarin het geboren en opgegroeid is. De invulling van de identiteit is meer een kwestie van eigen keuze.

Berlin verwoordt het als volgt: 'Ik wil mij bovenal van mijzelf bewust zijn als een denkend, willend, handelend wezen, dat verantwoordelijkheid draagt voor zijn keuzes en in staat is deze toe te lichten aan de hand van eigen ideeën en bedoelingen.'³¹ Volgens hem hebben mensen in de praktijk altijd gemeend dat ze de vrijheid willen hebben om zelf keuzes te maken, en niet het lijdende voorwerp willen zijn van de keuzes van anderen. Individueel zijn heel goed in staat zelfstandig hun keuzes te maken.

Mensen kunnen worden beschouwd als rationele wezens, *homines economici*, die streven naar een zo groot mogelijk nut voor zichzelf door het maken van rationele keuzes. Door deze mens kunnen verschillende pakketten onderling worden vergeleken. Door een voldoende aantal vergelijkingen uit te voeren, kan het pakket worden aangewezen dat de voorkeur geniet. Als pakket A de voorkeur krijgt ten opzichte van pakket B, en pakket B ten opzichte van C, dan wordt ook pakket A geprefereerd ten opzichte van pakket C.

³⁰ Veenhoven, 1999, 12

³¹ Berlin, 1958, 52

Aangezien op een rationele, weloverwogen wijze keuzes kunnen worden gemaakt, moeten deze aan het individu zelf worden overgelaten.³² Dit sluit aan bij Berlin, die de mens beschouwt als een autonome, breed ontwikkelde persoonlijkheid, die bewust en weloverwogen zijn leven richting geeft en zich niet laat leiden door vooroordeel, onwetendheid of gewoonte.³³

Dit mensbeeld heeft een hoog ideologisch gehalte, het beschrijft wat mensen zouden *moeten* doen, volgens verschillende (veelal neoliberale) economen. Uit empirisch onderzoek blijkt namelijk dat mensen voornamelijk beslissen op grond van normatieve en gevoelsmatige overwegingen. Niettemin heeft de neoklassieke school de homo economicus uitgeroepen tot een verklaringsmodel voor menselijk handelen.³⁴

3.3 Maatschappelijke voordelen

Zowel de maatschappelijke realiteit als de realiteit van de markt worden door inperking van keuzevrijheid tekort gedaan. Dit gaat ten koste van vernieuwing, creativiteit en transparantie voor de burger, volgens Oudshoorn en Hoogendijk, werkzaam bij het Ministerie van Economische Zaken. In de essays *Keuzevrijheid in de verzorgingsstaat* en *De verzorgingsstaat: institutionele vernieuwing en publieke belangen* noemen ze een aantal redenen waarom keuzevrijheid een positieve invloed heeft op de samenleving. Keuzevrijheid betekent hier: de burger centraal, een verschuiving van aanbod naar vraagoriëntatie, een kleinere rol van de overheid.

Toename van creativiteit

Beleidsmakers in Den Haag kunnen de snelle maatschappelijke ontwikkelingen nooit bijhouden. Ten eerste zijn er politiek bepaalde budgetbeperkingen, die investeringen in technologische vernieuwing afremmen. Deze beperkingen vormen in het onderwijs bijvoorbeeld een rem op het digitaal leren. Daarnaast kunnen overheidsinstellingen niet op eigen initiatief marktconforme lonen betalen, en op die wijze reageren op prikkels vanuit de markt. Overheidsinstellingen worden ook niet gedreven door een onderlinge concurrentie en

³² Interview met econoom Holterman, 2005

³³ Berlin, 1958, 60

³⁴ Interview met econoom Holterman, 2005

de dreigende concurrentie van nieuwe toetreders.³⁵ Juist door de markt van vraag en aanbod zijn werk te laten doen, worden vernieuwing en creativiteit gestimuleerd.

Keuzevrijheid is democratisch

Daarnaast kunnen prijzen dalen en kan de kwaliteit verbeteren. Voorbeeld: Door energiebedrijven te laten concurreren, zullen zij door burgers gedwongen worden om tegen een lage prijs en een hoge kwaliteit de diensten te leveren. Anders stappen burgers wel over. Op die manier bepaalt de burger als afnemer wat kwaliteit is en voor welke prijs hij iets wil aanschaffen. De markt genereert dus zelf de informatie die nodig is om eventuele informatielacunes op te vullen.³⁶

Het centraal stellen van de consument is dus democratischer: beleid wordt gelegitimeerd door de behoefte van burgers. De overheid kan de groeiende diversiteit aan voorkeuren niet verwerken: met de introductie van de markt komt de burger 'in het centrum van de keuze'.³⁷

De tucht van de markt

Op een concurrerende markt met voldoende aanbieders en lage overstapkosten voor de afnemers, kan naleving van het contract worden afgedwongen via 'de tuchtigende werking van de markt'. Slecht presteren betekent een verlies aan consumenten. En in markten waar de risico's voor de consument groot is, kan een misstap van een producent ernstige gevolgen hebben voor diens reputatie. Zo kan een kliniek voor oogoperaties een reputatie opbouwen door succesvolle operaties; blunderend gedrag wordt afgestraft.³⁸

Keuzevrijheid in de markt

Deze argumenten horen thuis bij het marktmodel, dat de Amerikaanse politicologe Deborah Stone heeft beschreven in haar boek *Policy Paradox*. Zij maakt een onderscheid tussen het model van de *market* en van de *polis*. De *market* is een sociaal systeem waarbinnen redelijk handelende mensen eigenbelang nastreven door uitwisseling en handel. Door te streven naar het maximaliseren van de eigen welvaart worden mensen gestimuleerd vindingrijk, creatief, slim en productief te zijn, wat goed is voor de economie in zijn algemeen.³⁹

³⁵ Oudshoorn, 2000, 5

³⁶ Oudshoorn, 2000, 11

³⁷ Hurenkamp e.a., 2005, 75,76

³⁸ Hoogendijk, 2000, 13

³⁹ Stone, 2002, 17,18

(Keuze)vrijheid is hier een attribuut van het individu: mensen zijn vrij zijn om te doen wat ze willen, behalve wanneer ze andere individuen schaden. Dit is het vrijheidsbeginsel gebaseerd op de theorie van de Engelse filosoof en econoom John Stuart Mill (1806-1873) in zijn essay *On Liberty*: gedrag mag door een regering pas worden beperkt als het anderen daadwerkelijk schaadt.⁴⁰ In paragraaf 4.3 wordt hier de polis tegenover gezet.

3.4 Solidariteit door keuzevrijheid

Door Oudshoorn en Hoogendijk wordt gesteld dat keuzevrijheid geen ongelijkheid creëert maar juist tegengaat. Gelijke kansen stellen zij gelijk aan de toegankelijkheid tot private, innovatieve voorzieningen. Niet iedereen kan een beroep kan doen op deze private voorzieningen, omdat men 'dubbel betaalt'. Burgers moeten namelijk een collectieve bijdrage aan het rijk betalen, ook als zij geen gebruik maken van collectief gefinancierd aanbod. Als ze dan ook een beroep willen doen op private voorzieningen kunnen de kosten hoog oplopen. Burgers (en bedrijven) die het zich kunnen veroorloven, laten zich niet meer 'gevangen zetten in nationale politieke systemen'. Bij slechte Nederlandse zorg of lange wachtlijsten, zullen zij bijvoorbeeld uitwijken naar het buitenland om daar de medische behandeling te ondergaan die zij nodig hebben. Of ze gaan naar een chique privé-kliniek met een groot waterbed. Nieuwe ontwikkelingen aan de aanbodzijde blijven dus buiten het bereik van vele burgers. De innovatieve private dienstverlening die slechts voor een bovenlaag uit de samenleving is weggelegd, in combinatie met een kwaliteitsarm publiek bestel, lijkt in de Nederlandse samenleving niet langer houdbaar.⁴¹ Wanneer meer mensen toegang hebben tot private voorzieningen, wordt de gelijkheid van kansen bevorderd.⁴²

Daarnaast ontnemt invoering van keuzevrijheid burgers en overheid te kans om te profiteren ten koste van anderen. De overheid mag doorgaans geen winst maken maar ze heeft ook haar (economische) belangen om misbruik te maken van de informatieasymmetrie. Voor de duidelijkheid: dit betekent dat zij dingen weet die de burger niet weet. Zeker als overheidsinstellingen verzelfstandigd zijn, kunnen zij baten van dergelijk gedrag gebruiken voor extraatjes voor personeel en management.

⁴⁰ Stone, 2002, 109

⁴¹ Oudshoorn, 2000, 6

⁴² Oudshoorn, 2000, 14

(Keuze)vrijheid is hier een attribuut van het individu: mensen zijn vrij zijn om te doen wat ze willen, behalve wanneer ze andere individuen schaden. Dit is het vrijheidsbeginsel gebaseerd op de theorie van de Engelse filosoof en econoom John Stuart Mill (1806-1873) in zijn essay *On Liberty*: gedrag mag door een regering pas worden beperkt als het anderen daadwerkelijk schaadt.⁴⁰ In paragraaf 4.3 wordt hier de polis tegenover gezet.

3.4 Solidariteit door keuzevrijheid

Door Oudshoorn en Hoogendijk wordt gesteld dat keuzevrijheid geen ongelijkheid creëert maar juist tegengaat. Gelijke kansen stellen zij gelijk aan de toegankelijkheid tot private, innovatieve voorzieningen. Niet iedereen kan een beroep kan doen op deze private voorzieningen, omdat men 'dubbel betaalt'. Burgers moeten namelijk een collectieve bijdrage aan het rijk betalen, ook als zij geen gebruik maken van collectief gefinancierd aanbod. Als ze dan ook een beroep willen doen op private voorzieningen kunnen de kosten hoog oplopen. Burgers (en bedrijven) die het zich kunnen veroorloven, laten zich niet meer 'gevangen zetten in nationale politieke systemen'. Bij slechte Nederlandse zorg of lange wachtlijsten, zullen zij bijvoorbeeld uitwijken naar het buitenland om daar de medische behandeling te ondergaan die zij nodig hebben. Of ze gaan naar een chique privé-kliniek met een groot waterbed. Nieuwe ontwikkelingen aan de aanbodzijde blijven dus buiten het bereik van vele burgers. De innovatieve private dienstverlening die slechts voor een bovenlaag uit de samenleving is weggelegd, in combinatie met een kwaliteitsarm publiek bestel, lijkt in de Nederlandse samenleving niet langer houdbaar.⁴¹ Wanneer meer mensen toegang hebben tot private voorzieningen, wordt de gelijkheid van kansen bevorderd.⁴²

Daarnaast ontnemt invoering van keuzevrijheid burgers en overheid te kans om te profiteren ten koste van anderen. De overheid mag doorgaans geen winst maken maar ze heeft ook haar (economische) belangen om misbruik te maken van de informatieasymmetrie. Voor de duidelijkheid: dit betekent dat zij dingen weet die de burger niet weet. Zeker als overheidsinstellingen verzelfstandigd zijn, kunnen zij baten van dergelijk gedrag gebruiken voor extraatjes voor personeel en management.

⁴⁰ Stone, 2002, 109

⁴¹ Oudshoorn, 2000, 6

⁴² Oudshoorn, 2000, 14

Juist door de markt zijn werk te laten doen, kan opportunistisch gedrag worden afgestraft. In een vrije markt zijn de prikkels voor opportunistisch gedrag wellicht sterker, maar de sancties groter (bijvoorbeeld in de vorm van een faillissement).

Ook aan burgers moet zo weinig mogelijk kans worden gegeven te profiteren ten koste van anderen. Zij moeten verantwoordelijk worden gesteld en gestraft worden voor opportunistisch gedrag.⁴³

Ten slotte is, volgens de VVD, de eigen verantwoordelijkheid, die inherent is aan keuzevrijheid, een voorwaarde voor solidariteit.

In het liberaal manifest van de VVD wordt gesteld dat een individualistische instelling prima samengaat met verantwoordelijkheid voelen voor anderen. 'Het individu dat volledige verantwoordelijkheid voor zijn gedrag neemt, is bij uitstek in staat om samen te leven, want hij beseft maar al te goed dat zijn eigen welzijn noodzaakt tot respect voor het welzijn van anderen'. Het zelfredzame, vrije individu is niet alleen met zichzelf bezig, normloos en egoïstisch. Eigen verantwoordelijkheid is juist een voorwaarde voor moreel handelen.⁴⁴

3.5 We kiezen allemaal anders

Dankzij de menselijke verbeelding ontstaan elke dag andere trends, vernieuwingen en afsplitsingen. Die komen voort uit de behoefte aan de vorming van een eigen identiteit. Steeds meer mensen, vooral jongeren, hebben geen boodschap meer aan 'indelingen', aldus Dirk Verhofstadt, broer van de Belgische premier en auteur van *Pleidooi voor individualisme*.

Ze willen zich een houding geven tegenover de 'uniformiteit, de veralgemening, de mediocriteit'. Vooral de laatste twee zijn typisch Vlaamse termen die niet in het Nederlandse woordenboek voorkomen en onbekend zijn voor de gemiddelde Nederlander. Wat Verhofstadt echter wil zeggen is dat mensen steeds meer nuances en individuele accenten aanbrengen in hun leven en levensstijl. Binnen hun eigen interessesfeer proberen ze datgene te doen wat hen bevalt en wat hen onderscheidt van anderen.⁴⁵

Mensen maken dus zelf uit wat zij willen en wat goed voor hen is. Daarbij kunnen zij putten uit een steeds rijker reservoir aan mogelijkheden. Het aantal verschillende denkwijzen en

⁴³ Hoogendijk, 2000, 15

⁴⁴ VVD, 2005, 19

⁴⁵ Verhofstadt, 2004, 122-123

gedragingen is hierdoor flink uitgebreid. De ruimte om je als individu te onderscheiden is tegenwoordig groter dan ooit.

Individueen kunnen worden beschouwd als 'bricoleurs': eigentijdse verzamelaars die uiteenlopende overtuigingen, levensvormen en gedragspatronen tot een eigen mengelmoesje maken.⁴⁶ Dit past eveneens bij de flexibele aard van de mens, eerder genoemd in deze paragraaf.

Nadat de lezer is uitgelegd dat keuzevrijheid de mens vooral veel goeds brengt, wordt hij in in het volgende hoofdstuk op het andere been gezet. Alle argumenten die voorbij zijn gekomen worden opnieuw behandeld, dit maal vanuit een ander perspectief. De argumenten in hoofdstuk vier staan lijnrecht tegenover wat in het voorgaande is beweerd.

Keuzevrijheid biedt helemaal geen kans om 'de waarheid' aan het licht te laten komen, is een smet op het (eigenlijk) solidaire Nederland, je wordt er doodongelukkig van...

Het is straks aan de burgers om te oordelen welk hoofdstuk nog eens door het kabinet Balkenende mag worden nagelezen.

⁴⁶ Loo, van der, 1997, 224-226

Hoofdstuk 4 Keuzevrijheid is ook niet alles

Zelfstandig keuzes maken en hierin vrijgelaten worden, heeft niet alleen maar voordelen. In de eerste paragraaf worden redenen genoemd waarom keuzevrijheid mensen ongelukkig kan maken. Daarna komt aan bod waarom kiezen juist niet inherent is aan mensen, omdat het helemaal niet zulke flexibele, rationele en autonome wezens zijn. Ook wordt gesteld dat keuzevrijheid creativiteit ondermijnt en niet bevordert. Het creëert geen transparantie, maar maskeert de realiteit. Daarnaast kan het afbreuk doen aan de solidariteit. Tenslotte is het maar de vraag of we met die keuzevrijheid en alle verschillende keuzemogelijkheden, daadwerkelijk verschillende keuzes maken...

4.1 Keuzevrijheid maakt ongelukkig

Een overvloed aan keuzes

Autonomie en keuzevrijheid worden hoog gewaardeerd in onze samenleving, wat automatisch een gelukkiger leven met zich mee zou brengen zoals in paragraaf 3 is beweed.

Schwartz vraagt zich in zijn boek *The paradox of choice* af, of mensen wel met een overvloed aan keuzes kunnen omgaan. Meer keuzes betekent volgens hem helemaal niet meer geluk, mensen zijn eerder gemaksdieren dan dat zij tot het uiterste willen gaan.⁴⁷

Eén van de onderzoeken die Schwartz beschrijft is een experiment in een laboratorium, waarbij één groep mensen zes, de andere groep dertig chocolaatjes kreeg gepresenteerd. De eerste groep bleek meer tevreden over de kwaliteit van de chocolade.

We zijn als het ware gevangen in de 'tirannie van kleine beslissingen'. Het lijkt altijd makkelijk om het aantal keuzes nog met een enkele keuze uit te breiden. Achteraf kijken we met afschuw naar alle alternatieven die we hebben bekeken en afgekeurd!⁴⁸ Te veel alternatieven, te veel informatie, kan gekmakend zijn: De menselijke conditie wordt niet gekenmerkt door een tekort, maar door een teveel, een teveel aan mogelijkheden. In dat licht schiet de werkelijkheid altijd tekort.

⁴⁷ Schwartz, 2004, 130

⁴⁸ Schwartz, 2004, 32

Keuze-vrije-tijd

Een belangrijke bijdrage aan de tijdsdruk wordt veroorzaakt door almaar uitdijende keuzemogelijkheden, die we voorbereiden, heroverwegen, beslissen en mogelijk ook betreuren.⁴⁹ Om een redelijke, doordachte beslissing te nemen moet informatie worden verzameld. Dit kost tijd en energie: zeker bij veel informatie moet alles worden uitgedroogd, geanalyseerd, gewogen en beoordeeld. Het is de vraag of we altijd de tijd, energie en het denkvermogen hebben om alles uit te pluizen. Schwartz haalt allerlei onderzoeken aan waaruit blijkt dat we het analyseren, wegen en beoordelen van informatie vaak niet aankunnen, zelfs als we precies weten wat we willen.⁵⁰ Zelfs als de informatie beschikbaar en correct is, betekent dit niet altijd dat ze wordt gebruikt. Het vergt simpelweg te veel aandacht om bij iedere handeling bewust stil te staan.

Daarbij komt dat hoe meer moeite wordt gedaan voor een beslissing, hoe hoger de verwachtingen zijn.⁵¹ Men is eerder teleurgesteld, als na veel tijd en moeite een keuze toch niet blijkt te bevallen.

Kiezen is verliezen

Met een toename van het aantal opties neemt de mate waarin we mogelijkhedenverlies voelen toe. Dit is het verlies van de mogelijkheden die een andere keus met zich mee zou hebben gebracht. Immers, door het maken van een keuze sluit je andere mogelijkheden uit. 'Dus kiezen voor het etentje in het restaurant betekent het opgeven van andere mogelijkheden die geestelijk verrijkend, ontspannend, gezondheidsbevorderend, stressverlichtend en intiem zijn.' Wanneer we aannemen dat we verlies voelen bij alle opties die we links laten liggen, betekent dit dat het verlies met elke optie extra toeneemt. En hoe meer dat verlies wordt gevoeld, des te kleiner is de tevredenheid over gemaakte keuzes.⁵²

Aangezien verlies maken een grotere impact heeft op mensen dan winst maken, zal het nettoresultaat van de vergelijking negatief uitvallen.⁵³ Niet die leuke studie, maar de vijf andere studies die je nu niet kan doen laten de meeste indruk achter.

Een onaangenaam bijeffect van mogelijkhedenverlies kan zijn dat mensen maar alles gaan kiezen. Door zo weinig mogelijk uit te sluiten halen ze zich van alles op de hals, waardoor ze het uiteindelijk niet meer bij kunnen benen. Dit geldt vooral voor de zogenaamde

⁴⁹ Schwartz, 2004, 125

⁵⁰ Schwartz, 2004, 68

⁵¹ Schwartz, 2004, 194,

⁵² Schwartz, 2004, 135

⁵³ Schwartz, 2004, 145

maximaliseerders. Wanneer ben je dat, een maximaliseerder? Als je voor het allerbeste gaat, als je ervan overtuigd wil zijn dat iedere aankoop of beslissing de best mogelijke is, als je geen genoegen neemt met de middenmaat.⁵⁴

Het probleem van 'had ik maar' en 'wat als'

Er bestaat een geanticiperde spijt: nog voordat een keuze is gemaakt, steekt deze de kop op. Dit kan niet alleen ontevredenheid veroorzaken, maar ook verlamming, want wie weet of er over een tijd een aantrekkelijkere optie beschikbaar is! Met nog vele andere opties in het zicht durven mensen dan geen keuzes meer te maken of gaan ze juist alles kiezen. Allerlei twijfels en onzekerheden steken de kop op: Maak ik wel de juiste keuze? Is die andere optie toch niet aantrekkelijker...?

Er is ook het probleem van spijt, dat optreedt nadat we de gevolgen van een beslissing hebben ervaren. Na een keuze kan men gaan twijfelen, wat afbreuk doet aan de tevredenheid over de genomen beslissing. Hierbij denkt men niet over de wereld zoals hij is, maar zou kunnen of had kunnen zijn: 'Had ik maar...' Het moeilijke aan spijt is het gevoel dat de betreurde stand van zaken voorkomen had kunnen worden, als je een andere keuze *had* gemaakt. Het vervelende is dat meer mensen spijt hebben van dingen die verkeerd zijn afgelopen dan van dingen die goed zijn afgelopen.⁵⁵

Men lijdt onder verantwoordelijkheid

Als niet anderen voor jou kiezen maar jij als zelfstandig individu, ben je in principe wat je kiest te zijn. Naast een grotere handelingsvrijheid betekent dit ook een druk om iets te worden, om goede en verantwoorde keuzes te maken. Een keuze is dan een weerspiegeling van je eigen smaak. Als er iets mis gaat, kan je als 'dader' achteraf verantwoordelijk worden gehouden.⁵⁶ Het is *jouw* keuze en *jouw* smaak.

Hier komt bij dat men verantwoording aan anderen voor zijn keuzes af moet leggen, waarbij de druk om zich aan te passen toeneemt. Een (hypothetisch) voorbeeld is de mogelijkheid om vooraf te bepalen of de baby van het mannelijke of vrouwelijke geslacht moet zijn. Het is dan de vraag in hoeverre ouders immuun zijn voor de grootouders die altijd een kleindochter wilden hebben, of voor de gemeenschap die meer soldatenmannen nodig heeft.⁵⁷

⁵⁴ Schwartz, 2004, 90

⁵⁵ Schwartz, 2004, 173,174

⁵⁶ Mol, 1997, 114

⁵⁷ Dworkin, 1982, 51

Verantwoordelijkheid dragen voor eigen keuzes kan dan wel tot ontwikkeling leiden en een gevoel voor eigenwaarde geven, het kan ook veel stress opleveren. Naast emotioneel (onzekerheid, twijfel, angst, schuldgevoel) kan het ook praktisch belastend zijn: het kost vaak tijd, regel en getob. Voorbeeld hiervan is het persoonsgebonden budget, een keuzemogelijkheid naast de gebruikelijke hulp die rechtstreeks via een zorginstelling wordt verleend. Mensen die zorg nodig hebben, kiezen zelf hun hulpverlener en bepalen zelf wanneer de hulp wordt verleend. Hiermee krijgen ze echter ook de verantwoordelijkheid die een werkgever normaal heeft, zoals beslissingen over aanname en ontslag, invulling van het takenpakket, vakantie en verlof, werktijden, enzovoorts.⁵⁸

4.2 Kiezen is niet eigen aan de mens

‘Kiezen is niet eigen aan de mens. De verbanden liggen anders: de situatie van het kiezen wordt voor sommige mensen, op sommige momenten, met veel moeite, georganiseerd.’⁵⁹ Hieronder worden een aantal argumenten aangehaald die stellen dat keuzevrijheid helemaal niet inherent is aan de mens: Zelfkennis, een behoefte aan structuur, onlogische keuzes en maximalisatie komen aan bod.

Er kunnen vraagtekens worden geplaatst bij het vermogen van individuen om goede keuzes te maken. Ten eerste is het de vraag hoe flexibel mensen zijn. Zonder de aanwezigheid van regels en beperkingen, is ontwikkeling van de eigen identiteit en van het vermogen om zichzelf te sturen niet eenvoudig. Op basis van gesprekken met en brieven van jongeren over dilemma's waar zij mee worstelen, concludeert de Utrechtse sociologe Christien Brinkgreve: ‘Vrijheid zonder houvast blijkt niet de beoogde effecten te sorteren: Er is structuur nodig, wil vrijheid gerealiseerd kunnen worden (...).’⁶⁰

Mensen zijn te zeer gehecht aan een bepaalde zekerheid om voortdurend nieuwe mogelijkheden op te zoeken en alles tegen elkaar af te wegen. Wat zij eerder verlangen is de zekerheid van een goede dienst of product.⁶¹

Men is afhankelijk van sociale, culturele en institutionele structuren, terwijl in de individualistische maatschappij de nadruk ligt op autonomie en zelfvertrouwen. Sterke sociale

⁵⁸ Miltenburg e.a. (1999) in Swierstra, 2002, 9

⁵⁹ Mol, 1997, 8

⁶⁰ Brinkgreve, 2004, 180

⁶¹ Swierstra, 2002, 11

verbanden brengen sterke individuen voor en sterke individuen hebben sociale verbanden nodig om efficiënt te zijn.⁶²

Een tweede probleem ligt bij zelfkennis: hoe kunnen we weten wat we willen, onafhankelijk van de waarden van anderen? Zelfkennis is essentieel voor het maken van een goede en bevredigende keuze. Aangezien we vaak vol tegenstrijdigheden zitten en worden beïnvloed door onze omgeving, is kennis van het 'ware ik' een stevige klus. Zonder inzicht in de eigen mogelijkheden en beperkingen loop je gevaar vast te lopen.⁶³ Dit is in strijd met de redenering dat individuen goed in staat zijn om zelfstandig en weloverwogen keuzes te maken.

Daarnaast zijn mensen geen rationele individuen zoals de aanhangers van de 'homo economicus' theorie stellen. Maar ook al denken we te weten wat we willen, betekent dit ook dat een keuze altijd juist is? Mensen kunnen kiezen op grond van willekeurige in plaats van duidelijke, stabiele en goed geordende voorkeuren.⁶⁴ Een vrouw die de studie bouwkunde kiest om omringd te zijn door het mannelijke geslacht, een patiënt die een ziekenhuis kiest omdat Corry Konings daar ooit geopereerd is, of een onheilsprediker die geen verzekering afsluit omdat de aarde toch met nieuwjaar vergaat: voorbeelden in overvloed.

Daarnaast is het geheugen van mensen simpelweg te beperkt om veel keuzemogelijkheden, met alle voors en tegens, naast elkaar te zetten en een logische afweging te maken.⁶⁵

En dan de arme maximaliseerders die al eerder werden genoemd... Vooral zij gaan voor het allerbeste en hebben de behoefte ervan overtuigd te zijn dat iedere beslissing de beste is. Spijt, ontevredenheid, twijfel, zullen hen niet vreemd zijn. Genoegennemers daarentegen zoeken tot ze iets vinden dat aan hun kwaliteitseisen voldoet en stoppen daarna. Ze zullen eerder tevreden zijn met een gemaakte keuze en zich niet voortdurend blijven afvragen hoe het beter had gekund. De problemen die worden veroorzaakt door de overdaad aan keuzemogelijkheden pakken voor maximaliseerders waarschijnlijk slechter uit. 'Goed genoeg' is nooit genoeg: alleen het beste –maximalisatie- voldoet dan. Het is zelfs mogelijk dat een breed scala aan keuzemogelijkheden, mensen tot maximaliseerders kan maken.⁶⁶

⁶² Bellah, 1996, 84

⁶³ Brinkgreve, 2004, 181

⁶⁴ Sunstein, 2003, 3

⁶⁵ Simon in Hurenkamp, 2005, 24

⁶⁶ Schwartz, 2004, 108,109

Niemand is echter maximaliseerder in al zijn beslissingen, waarschijnlijk is iedereen het in een bepaald opzicht. Skinner gaat nog verder: volgens hem hebben alle mensen over het algemeen moeite met kiezen, aangezien ze de beste keuze willen maken.⁶⁷ Maximalisatie is in zijn ogen eigen aan alle mensen.

4.3 Maatschappelijke nadelen

Verlies aan creativiteit

Onder een groot aantal keuzemogelijkheden liggen vaak verborgen opties, waar men zich niet bewust van is. Veel oppervlakkige keuzes kunnen de betekenisvolle alternatieven verbergen. Barber geeft het voorbeeld van dertig soorten deodorant. Het overweldigende effect van dit grote aanbod verbergt de misschien wel belangrijkere keus om natuurlijke geuren al dan niet te maskeren.⁶⁸ Mensen worden zo overweldigd door alle keuzemogelijkheden, dat zij minder creatief om gaan springen met die ene mogelijkheid. Wat eerder van creativiteit getuigt is om, in plaats van te kiezen tussen twee mogelijkheden, binnen één mogelijkheid iets nieuws tot stand te brengen.⁶⁹

Voortdurend nieuwe opties kunnen de creativiteit dus ondermijnen, en het maatschappijbeeld van mensen oppervlakkiger en minder samenhangend maken. Het begrip creativiteit wordt hier heel anders ingevuld dan door Oudshoorn en Hoogendijk. Volgens hen ontstaat een creatieve maatschappij door de markt van vraag en aanbod zijn werk te laten doen: al die keuzes zijn juist een teken van creativiteit.

Keuze-onvrijheid

Het argument van keuzevrijheid belemmert volgens Swierstra en Tonkens het zicht op de onvrijheid. Van keuzevrijheid is alleen sprake wanneer er reële en aantrekkelijke alternatieven bestaan. De auteurs geven het voorbeeld van een prostituee: of zij dit wordt, moet ze zelf weten, maar hoe vrij is haar keuze eigenlijk? Wat voor alternatieven heeft zij? Vaak zijn deze vrouwen seksueel misbruikt, verwaarloosd, hebben ze weinig opleiding en weinig andere beroepsmogelijkheden.⁷⁰ Het is de vraag hoeveel mensen dit in de gaten hebben.

⁶⁷ Skinner, 1963, 468

⁶⁸ Barber, 1975, 76

⁶⁹ Mol, 1997, 9,10

⁷⁰ Swierstra e.a., 2002, 11

Daarnaast valt er vaak niet meer te kiezen, maar neemt de vrijheid om te klagen of je recht om te eisen juist af. Zo is een burger met een persoonsgebonden budget geheel vrij om zijn eigen zorgverlener te kiezen, maar kan hij zich nergens beklagen als hij geen zorgverlener vindt.⁷¹

Gevolgen op de lange termijn

Collectieve afwegingen die betrekking hebben op de lange termijn, kunnen door het beroep op individuele keuzevrijheid buiten beeld raken. Een voorbeeld is de redelijk nieuwe technologie, IVF, die ons 'opzadelt met een mensbeeld als ware een mens een product'. De voordelen zijn individueel, concreet, direct en zeker, waarbij de meer abstracte nadelen in het niet vallen.⁷² Die nadelen zijn 'slechts' gevaren die ver in de toekomst liggen en zijn veelal abstract. Daarnaast zijn de keuzes die de overheid de burger voorschotelt vaak te complex, waardoor de (lange)termijngevolgen niet goed te overzien zijn.⁷³

Keuzevrijheid in de polis

Keuzevrijheid wordt vooral geassocieerd met de mogelijkheid om elders te gaan shoppen: zolang we maar vrij zijn om onze wensen en voorkeuren te volgen. Bevalt het je niet, dan kies je gewoon iets anders.⁷⁴ We zagen dit eerder in paragraaf 3.3: Bij een samenleving die als markt wordt beschouwd, staat de vrijheid van het individu centraal. Het marktmodel verstoort volgens Stone echter het politieke leven. Tegenover de markt zet zij de polis: deze gemeenschap moet iets bereiken *als gemeenschap*. Er is sprake van een publiek belang dat moet worden gecombineerd met eigenbelang. Acties hebben niet alleen individuele maar ook sociale consequenties.⁷⁵ Er zijn verschillende manieren waarop schade aan een gemeenschap kan worden toegebracht, die in het marktmodel over het hoofd worden gezien.

- Door structurele schade kan de gemeenschap als geheel minder goed functioneren. Zo maakt het toestaan van ouders om hun kinderen naar privé-scholen te sturen, het lastiger voor scholen om kinderen met verschillende sociale achtergronden te integreren.
- Er kan sprake zijn van opstapelende schade: sommige individuele acties, zoals het dumpen van afval in een rivier, zijn niet schadelijk wanneer één persoon dit doet, maar wel als meerderen het doen.

⁷¹ Hurenkamp e.a., 2005, 211

⁷² Swierstra, 2002, 7

⁷³ Hurenkamp e.a., 2005, 209

⁷⁴ Swierstra e.a., 2002, 12

⁷⁵ Stone, 2002, 22

- Schade die aan een groep wordt aangebracht kan het gevolg zijn van schade aan een of meer individuen. Een sollicitant die wordt geweigerd op basis van zijn ras, kan andere leden van hetzelfde ras minderheid ontmoedigen op dergelijke functies te solliciteren.⁷⁶

Kortom, individuele keuzevrijheid kan zeer nadelige maatschappelijke effecten hebben. Het gaat niet alleen om de individualistische betekenis van schade, waarbij uit naam van de vrije markt allerlei soorten schade worden toegestaan. Het gemeenschappelijke leven, gemeenschappelijke instituties en de gemeenschappelijke orde moeten ook worden beschermd.⁷⁷

4.4 Solidariteit verdwijnt

Het is onrechtvaardig dat sommigen in beginsel meer keuzevrijheid hebben dan anderen. Mensen in een gunstigere economische situatie kunnen het zich veroorloven hun eigen ding te doen en hun voorkeuren na te streven. De meeste keuzevrijheid vinden we dan ook onder de mensen met het meeste geld.⁷⁸ Mensen met een villa kunnen ook buiten Europa op vakantie, hoeven in de supermarkt niet alleen op de onderste schappen te kijken, kunnen het zich wellicht permitteren eerder met werken te stoppen, enzovoorts. Ook verschillen in opleidingsniveau en etniciteit kunnen bijdragen aan verschillen in keuzevrijheid.⁷⁹ Zo kunnen mensen met een gymnasiumopleiding tussen bijna alles studies kiezen, voor mensen die een vmbo opleiding hebben afgerond, is de keuze beperkt. Keuzevrijheid staat in schril contrast met solidariteit, zolang niet iedereen hier inhoud aan kan geven.

Keuzevrijheid staat ook op een andere manier op gespannen voet met solidariteit en medeleven. Maatschappelijk georganiseerde, financiële solidariteit is veelal gebaseerd op de veronderstelling dat het lot je in een bepaalde situatie heeft gebracht. Wanneer je bij een verkeerde keuze wordt aangesproken op je eigen verantwoordelijkheid, kan minder van anderen worden verwacht om solidair te zijn. Het is immers je 'eigen schuld'. Wie solidariteit verlangt is min of meer genoodzaakt alle keuzes te verkennen om de situatie als lot te kunnen presenteren en aanspraak te maken op medeleven. Op zijn best spoort keuzevrijheid aan tot

⁷⁶ Stone, 2002, 115,116

⁷⁷ Stone, 2002, p. 119

⁷⁸ Duyvendak, 2004, 120

⁷⁹ Brinkgreve, 2004, 168

het respecteren van keuzes, maar het gaat hierbij om een beperkt begrip van respect. 'Het is hun zaak, niet de mijne.'⁸⁰

Wanneer men zich puur op zichzelf concentreert, zijn eigen morele gids is, komt dit de solidariteit niet ten goede. 'Goed zijn' wordt 'goed voelen': iemand kiest wat goed voelt voor hem- of haarzelf, anderen lijken daarbij van minder belang.⁸¹

Ten slotte kan een toename van keuzemogelijkheden de mens minder solidair maken. Wat gebeurt er, wanneer het bloeddondersysteem aan de markt wordt overgelaten?

Dit betekent dat men vrijwillig bloed kan geven, maar dat daaraan de mogelijkheid wordt toegevoegd bloed te verkopen. Dit zal z'n uitwerking hebben op mensen die vrijwillig bloed te geven. Zij worden niet zozeer ontmoedigd omdat ze in plaats van vrijwillig, voor geld hun bloed doneren. Maar omdat het geven van bloed aan betekenis verliest. Bloed is dan een handelsartikel: als niemand het geeft kan het nog altijd worden gekocht, wat altruïsme (onbaatzuchtigheid) onnodig maakt. Dit verzwakt de verbondenheid tussen onbekenden in een samenleving.⁸²

4.5 We kiezen allemaal hetzelfde

De socioloog en filosoof Duyvendak gaat in *Kiezen voor de Kudd*e in op de concrete gevolgen van keuzevrijheid: kiezen mensen bij veel opties ook daadwerkelijk verschillend?

Individualisering betekent dat de vrijheid van mensen om eigen keuzes te maken groter wordt, niet noodzakelijkerwijs dat zij daardoor ook andere keuzes maken. Is er sprake van pluriformering, een toename aan verschillen in individuele gedragingen en opvattingen?

Duyvendak baseert zich op bijdragen van onderzoekers, die op verschillende gebieden zijn nagegaan, hoeveel collectief en voorspelbaar gedrag we met zijn allen nog vertonen. Het idee dat Nederlanders steeds meer onderling verschillend gedrag vertonen en verschillende opvattingen hebben, berust volgens hem op een mythe.⁸³

Zo vertonen individuele kiezers wispelturig gedrag, maar doen ze dat binnen de voor henzelf herkenbare ideologische grenzen. Het kiesgedrag leidt in optelsom niet tot grote afwijkingen van 'vroeger'. Het gaat hoogstens om kortstondige pieken van pluriformiteit.⁸⁴ Een voorbeeld

⁸⁰ Swierstra, 2002, 10

⁸¹ Bellah, 1996, 84

⁸² Dworkin, 1982, 53,54

⁸³ Duyvendak, 2004, 33

⁸⁴ Krouwel, 2004, 55

is dat veel mensen afwisselend op Groen Links, PvdA of SP stemmen, maar wel altijd voor één van deze linkse partijen kiezen.

Daarnaast zijn, ondanks een gevarieerder aanbod van auto's, veel consumenten uiteindelijk vrij gelijkvormig in hun keuze. Het enorme en gevarieerde aanbod ten spijt: uiteindelijk rijdt men toch het liefst in een zilvergekleurde Opel Astra of een metallicblauwe Volkswagen.⁸⁵

En het aanbod van sporten is dan wel gevarieerder geworden, dit wijst niet op een uitwaaiing van het sportgedrag. De variatie mag dan groter zijn geworden, dit gevarieerde aanbod komt op steeds meer plekken volgens sterk gelijkende patronen overeen.⁸⁶

Ook lijkt, ondanks de toegenomen keuzemogelijkheden, sprake te zijn van een behoorlijke homogeniteit in de tijdsbesteding van 12- tot 25- jarigen. Jongeren vertonen een gevarieerd gedrag, maar maken wel dezelfde keuzes.⁸⁷

Bij een grootschaliger aanbod op de woningmarkt hebben mensen geen gedifferentieerdere wensen dan in het verleden.⁸⁸ Sterker nog: toegenomen keuzevrijheid leidt niet tot meer differentiatie, maar tot meer conservatisme!⁸⁹

Duyvendak concludeert dat we nog in hoge mate worden beïnvloed door sociale groepen en dat we 'individueel' en masse tot dezelfde keuzes komen. Daarnaast is pluriformering vaak een tijdelijke beweging, een tussenfase. Het wordt tijd voor een relativering van de gedachte dat we zelfbeschikkend als unieke individuen in het leven staan.⁹⁰

Cultuursocioloog Van der Loo komt op basis van cultuurcritici als Erich Fromm tot dezelfde conclusie: mensen denken steeds vrijer en onafhankelijker te zijn, maar in feite zijn ze voortdurend bezig om zich te conformeren. Door die zogenaamde vrijheid worden mensen juist onzekerder.⁹¹

⁸⁵ Harms, 2004, 77

⁸⁶ Van Bottenburg, 2004, 89

⁸⁷ Abma e.a., 2004, 107, 108

⁸⁸ Buys e.a., 2004, 120

⁸⁹ Buys e.a., 2004, 128

⁹⁰ Duyvendak, 2004, 214

⁹¹ Van der Loo, 1997, 215

4.6 Samenvattend

In welke van de twee hoofdstukken de lezer het meest op het verkeerde been is gezet, moet blijken uit de hoofdstukken die komen gaan. In deze paragraaf zet ik de voordelen en nadelen van keuzevrijheid nog eenmaal kort tegenover elkaar.

Voorstanders van keuzevrijheid zullen individuele keuzevrijheid veelal in het marktmodel gerealiseerd zien. Het individu en zijn belang staan hier centraal, zijn keuzevrijheid moet zo min mogelijk worden belemmerd. Mensen worden beschouwd als logisch denkende en handelende individuen.

Tegenstanders van keuzevrijheid gaan eerder uit van de maatschappij als polis, waarin de gemeenschap en het gemeenschappelijke belang een belangrijke plaats hebben. Emoties zijn nooit in een vaste of beperkte mate aanwezig, er is sprake van ambiguïteit in plaats van volmaaktheid.

Markt	Polis
VOORDELEN KEUZEVRJHEID	NADELEN KEUZEVRJHEID
Bevrediging, zelfexpressie en ontwikkeling	Psychologische (spijt, verantwoordelijkheid) en praktische (tijd, energie) ongenoegens
Kiezen is eigen aan de flexibele, rationele en autonome mens	Kiezen past niet bij de mens, die onlogische keuzes kan maken, niet altijd zelfkennis heeft en behoefte heeft aan structuur
Transparantie, creativiteit en vernieuwing	Verborgene onvrijheid, verboden collectieve nadelen en oppervlakkigheid
Gelijke kansen, opportunistisch gedrag wordt afgestraft, eigen verantwoordelijkheid creëert solidariteit	Ongelijkheid in keuzevrijheid, solidariteit verandert in 'eigen schuld, dikke bult', gevoel van verbondenheid verzwakt
Mensen maken verschillende keuzes	Mensen kiezen hetzelfde: zij maken geen gebruik van de keuzevrijheid

In het volgende hoofdstuk wordt met behulp van tabellen het mensbeeld van de kabinetten Kok en Balkenende beschreven en geanalyseerd. Er is onderscheid gemaakt tussen de verantwoordelijke, de zelfstandige en de kiezende burger.

Hoofdstuk 5 Het mensbeeld van Kok en Balkenende

5.1 Inleiding

De eerste deelvraag is: Welk mensbeeld komt uit regeerakkoorden, regeringsverklaringen en troonredes gedurende de kabinetten Balkenende I en II en Kok I en II naar voren?

Al voor het bestuderen van deze documenten was te verwachten dat hier geen eenduidig beeld uit naar voren zou komen. Het gaat om verschillende regeringsperiodes, onder verschillende omstandigheden, met verschillende ministers, kamerleden, tekstschrijvers van drie soorten regeringsdocumenten.

Er zijn tussen de kabinetten Kok en Balkenende enkele overeenkomsten en verschillen te ontdekken. Nogal wat opvattingen over de burger zijn de revue gepasseerd, om orde te scheppen maak ik gebruik van de indeling die Paul Cliteur hanteert in *Filosofen van het hedendaags liberalisme*. Deze literatuur dateert uit 1990, maar de heldere indeling kan de denkbeelden van de kabinetten verduidelijken. Cliteur onderscheidt het liberale mensbeeld – simplificerend- in vier elementen: egoïsme, rationalisme, individualisme en het menselijke tekort. Ten eerste zijn mensen egoïsten: ze handelen uit eigenbelang. Ze hebben het verlangen hun lusten te vergroten en hun lasten te verkleinen. Maar, door de menselijke redelijkheid resulteert dit niet door een oorlog van allen tegen allen. De rede kan aangeven met welke instrumenten het verlangde het beste gerealiseerd kan worden.

Ten derde is, in liberale ogen, het geheel weinig meer dan de som der delen. Nadruk ligt op het afzonderlijke, unieke individu dat centraal staat. Tenslotte is de mens beperkt, wat gekarakteriseerd wordt door een uitspraak van Immanuel Kant (1742-1809): Van het kromme hout waarvan de mens gemaakt is, kan nooit iets getimmerd worden dat geheel recht is.⁹²

De paragrafen behandelen achtereenvolgens de verantwoordelijke, de zelfstandige en de kiezende burger. Per deel geef ik aan wat de regeringen hieronder verstaan. Tussen de documenten van de kabinetten Kok en Balkenende was een aantal verschillen te ontdekken, die ook aan bod komen.

Bij de weergave van de resultaten maak ik gebruik van tabellen, waarin is weergegeven hoe vaak bepaalde termen langskomen. Dit is niet bedoeld om stellige uitspraken te doen.

Wanneer 'eigen verantwoordelijkheid' drie keer extra voorkomt in de documenten onder

⁹² Cliteur, 1990, 15-19

Balkenende, betekent dit niet dat Kok een totaal ander mensbeeld heeft. Getallen simplificeren de werkelijkheid, maar dat wil nog niet zeggen dat ze nietszeggend zijn. Getallen kunnen helpen om trends of opvallende verschillen tussen de kabinetten Kok en Balkenende te signaleren. In bijlage 1 geef ik meer uitleg over de tabellen en over sommige termen die hierin zijn opgenomen.

Zoals eerder aangegeven, richt ik me met name op onderwijs, sociale zekerheid en zorg. Maar ook algemene uitspraken geven inzicht in het mensbeeld van een regering.

Tussen de drie soorten documenten - regeerakkoord, regeringsverklaring, troonrede - kon ik behalve de lengte en schrijfstijl, geen toonaangevende verschillen ontdekken. Vandaar dat ik spreek over de documenten onder Kok (1994 tot 2002) en de documenten onder Balkenende (2002 -). Voor het gemak spreek ik soms over 'Balkenende die zegt' of 'Volgens Kok'. Als het over de eerste regeerperiode gaat, spreek ik over Kok en Balkenende. Wanneer het de tweede regeringsperiode betreft, spreek ik over Kok II en Balkenende II.

Hiermee bedoel ik dat deze in één van de regeringsdocumenten van de minister-president geschreven zijn. Het gaat hier dus niet over letterlijke uitspraken.

De jaren, waarin de troonredes zijn verschenen, worden aan het einde van de zin tussen haakjes geplaatst.

5.2 De verantwoordelijke burger

5.2.1 Tabellen

Troonredes				
	Eigen verantwoordelijkheid	Verantwoordelijkheid overheid	Gedeelde verantwoordelijkheid	Solidariteit
1994	2	1		2
1995				
1996		1		
1997				
1998	1			
1999	1	2	1	1
2000	1	2		2
2001	1	1	2	1
2002	7			1
2003	7		1	
2004	2			2
2005			1	

Regeringsverklaringen

	Eigen verantwoordelijkheid	Verantwoordelijkheid overheid	Gedeelde verantwoordelijkheid	Solidariteit
1994	8	4	5	5
1998	5	1	2	11
2002	10	2	1	1
2003	6		2	1

Regeerakkoorden

	Eigen verantwoordelijkheid	Verantwoordelijkheid overheid	Gedeelde verantwoordelijkheid	Solidariteit
1994	7	2	3	1
1998	7	7	2	14
2002	10	5	5	1
2003	7	1	1	1

5.2.2 Resultaten

In geen enkel regeerakkoord of regeringsverklaring ontbreekt het woord 'verantwoordelijkheid'. Zowel de kabinetten Kok als Balkenende onderschrijven het principe van de eigen verantwoordelijkheid van de burger enthousiast. In alle documenten komt deze term voortdurend terug. Burgers moeten verantwoordelijk zijn voor hun eigen keuzes. Zo stelt Kok II in het regeerakkoord dat dit van jongs af aan moet worden gestimuleerd: jongeren moeten zich ontwikkelen tot verantwoordelijke burgers.

Met name in de sociale zekerheid en de zorg komt dit principe heel duidelijk naar voren. 'De eigen verantwoordelijkheid van burgers (zowel individueel als via aanvullende pensioenen) komt in de pensioensfeer al volop tot haar recht,' stelt Kok in het regeerakkoord.

Ook in de zorg moeten burgers hun verantwoordelijkheid nemen: ze moeten alleen een beroep doen op het zorgsysteem, als dat echt nodig is. In de regeringsverklaring van 1994 staat dat ze 'verantwoordelijk consumentengedrag' moeten vertonen.

Deze ideeën worden voortgezet door Balkenende: in zijn regeringsverklaring staat dat het nieuwe zorgstelsel ruimte moet bieden voor burgers om verantwoordelijkheid te nemen.

Kortom, beide regeringen laten het 'v' woord erg vaak vallen.

Het begrip 'verantwoordelijkheid' wordt op een andere manier ingevuld door de regeringen onder Kok dan door de regeringen Balkenende.

Het verschil zit hem in de wijze waarop over de verdeling van de verantwoordelijkheid tussen overheid en burger gesproken wordt. De kabinetten Kok spreken over een eigen verantwoordelijkheid van de burger, daarnaast benadrukken ze de directe verantwoordelijkheid van de overheid. Zo wordt door Kok II in de regeringsverklaring gesteld: 'Juist de overheid beschikt over bijzondere instrumenten om onze samenleving beter toe te rusten voor de toekomst.'

Ook in de troonredes komt dit naar voren: 'Een deel van de verantwoordelijkheid ligt bij de overheid, burgers moeten op haar kunnen rekenen.' (1998)

'De overheid heeft een directe verantwoordelijkheid voor het stellen van regels en het toezien op de uitvoering en handhaving daarvan.' (2000)

Maar gelijk hierop volgt: 'Maar ook burgers, maatschappelijke organisaties en bedrijven moeten hun verantwoordelijkheid kennen en nemen.' De burger is dus *medeverantwoordelijk*. 'Medeverantwoordelijkheid is het cement in een zich individualiserende samenleving,' stelt Kok in zijn regeringsverklaring.

De kabinetten Balkenende spreken minder vaak over de verantwoordelijkheid van de overheid maar halen deze wel aan. Benadrukt wordt vooral de *eigen* verantwoordelijkheid van de burger, niet zozeer de verwantwoordelijke overheid. Het is opvallend dat in de troonredes van 2002 en 2003 duidelijk meer over eigen verantwoordelijkheid wordt gesproken dan in de jaren daarvoor. Ook in de regeerakkoorden en regeringsverklaringen zien we dit terug: in 2002 wordt eigen verantwoordelijkheid vaker aangehaald dan in 1994 en 1998.

Er moet een herstel zijn van verantwoordelijkheden van mensen zelf, zo staat in het regeerakkoord onder Balkenende II: 'Zij kunnen veel zelf als zij daarvoor de vrijheid krijgen.'

In de *eerste* plaats is de burger dus verantwoordelijk. 'Alle inspanningen en voorzieningen vanuit de overheid zijn een aanvulling op de eigen inzet en verantwoordelijkheid van burgers,' is terug te lezen in de regeringsverklaring uit 2002. Te vaak wordt volgens Balkenende naar de overheid gekeken om problemen en risico's te voorkomen of weg te nemen.

Daarnaast wordt de medeverantwoordelijkheid ook nog op een andere wijze gebruikt, door beide regeringen. Namelijk in de zin van solidair zijn, verantwoordelijk zijn voor elkaar. Iedere burger moet naar eigen vermogen zijn steentje bijdragen aan de samenleving.

Solidariteit wordt door Kok zevenendertig maal genoemd, door Balkenende zeven maal. Hierbij moet worden genoteerd dat onder Kok veel meer documenten zijn verschenen. Met name in 1998 lijkt er een explosie van solidariteit te zijn. Burgers hebben een dubbele opgave: ze moeten enerzijds verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen keuzes. Anderzijds moeten ze verantwoordelijk zijn voor elkaar en voor de samenleving, betoogt Kok II in het regeerakkoord. Juist bij zoveel individuele vernieuwingsdrang, waarbij het cement uit de samenleving dreigt weg te vallen, moet er weer aandacht zijn voor solidariteit en saamhorigheid, zo staat in de regeringsverklaring uit 1994. Balkenende zegt in het regeerakkoord dat de samenleving alleen kan functioneren als burgers zich afvragen wat zij voor elkaar kunnen doen, vóór ze naar de overheid kijken. Juist door alle mensen de ruimte te geven *zelf* problemen met anderen op te lossen, kan een verbondenheid tussen hen ontstaan. Een enkele keer wordt de rol van de overheid hierin betrokken. Zo leest de koningin in 2002 voor dat het nieuwe ziektekostenstelsel uit moet gaan van solidariteit tussen mensen met verschillende leeftijden, gezondheidsrisico's en draagkracht.

5.2.3 Analyse

Wat overeenkomt tussen beide kabinetten, is hun pleidooi voor meer eigen verantwoordelijkheid. Ze gaan ervan uit dat de burger verantwoordelijk kan zijn voor zijn keuzes in de zorg, sociale zekerheid en in het onderwijs. Als redelijke wezens kunnen zij volgens Kok en Balkenende de verantwoordelijkheid wel aan. Dat mensen verantwoordelijk kunnen zijn, hoeft echter niet te betekenen dat ze dit ook willen. In de documenten wordt niet ingegaan op de vraag of burgers behoefte hebben aan (meer) verantwoordelijkheid. Het 'vertrouwen' in de redelijk handelende burger is vooral aanwezig bij Balkenende. Ondanks het feit dat de mens wordt gedreven door hartstochten en verlangens, speelt de rede bij het menselijke doen en laten een grote rol.⁹³ Volgens de huidige minister-president dient de overheid meer als aanvulling: de burger is in de eerste plaats verantwoordelijk.

Balkenende lijkt het vertrouwen te hebben dat burgers met elkaar een solidaire samenleving kunnen creëren. Dit komt overeen met de volgende uitspraak van Adam Smith: 'Wij danken onze dagelijkse maaltijden niet aan de welwillendheid van de bakker, slager en bierbrouwer, maar aan hun welbegrepen eigenbelang.'⁹⁴ Uit eigenbelang worden spontaan verbanden

⁹³ Cliteur, 1990, 17-19

⁹⁴ Cliteur, 1990, 16

aangegaan. Deze visie is opvallend, aangezien Balkenende in de media en in de kamer meerdere malen heeft geprobeerd om de normen en waarden discussie op gang te brengen. Zo beschouwd is het juist de overheid die burgers probeert te beïnvloeden, opdat ze zich solidair gedragen.

Kok ziet het meer als een taak van de overheid om individualisme en solidariteit met elkaar in balans te brengen, zij het in mindere mate dan voorheen. De Den Uyl lezing, die Kok gaf in 1995, is hier kenmerkend voor: hierin stelde hij dat 'het afstand nemen van alomvattende maakbaarheidpretenties een bevrijdende verworvenheid is.'⁹⁵

5.3 De zelfstandige burger

5.3.1 Tabellen

Troonredes

	Zelfstandigheid	Mondigheid	Ontplooiing	Creativiteit
1994		2		1
1995	2			
1996	2		1	
1997	1		2	
1998				
1999	2			
2000	1			
2001			1	
2002			1	
2003	1	1		
2004				
2005				

Regeringsverklaringen

	Zelfstandigheid	Mondigheid	Ontplooiing	Creativiteit
1994	4	2	1	1
1998	4	3	5	
2002		1		2
2003				1

⁹⁵ Snels e.a., 2005, 188

Regeerakkoorden

	Zelfstandigheid	Mondigheid	Ontplooiing	Creativiteit
1994				4
1998	4	3	8	
2002		1	2	2
2003		2		

5.3.2 Resultaten

De overheid heeft de inzet nodig van 'zelfstandige burgers die hun eigen verantwoordelijkheid zoveel mogelijk zelf kunnen invullen', is de mening van Kok in de regeringsverklaring uit 1994.

In het regeerakkoord van datzelfde jaar spreekt hij over 'de grotere zelfstandigheid van mensen in gewijzigde culturele en maatschappelijke verhoudingen'. Kortom, mensen in deze moderne samenleving zijn zelfstandig, of behoren het tenminste te zijn.

Alleen de kabinetten Kok spreken over zelfstandigheid, Balkenende noemt de term één keer. Balkenende spreekt vooral over 'ruimte voor eigen keuzes, ruimte aan creativiteit, ruimte aan initiatief'.

Het kabinet Kok I spreekt in het bijzonder over het belang van (economische) zelfstandigheid van vrouwen, allochtonen en ouderen. Er wordt wel gewaarschuwd voor de eventuele nadelige consequenties van een economisch zelfstandige burger: dit moet niet tot grotere sociale ongelijkheid leiden. 'Individualisering en emancipatie zullen geleidelijk verder vorm krijgen zonder dat dit leidt tot grotere sociale ongelijkheid,' staat in de regeringsverklaring van 1994. In de documenten onder Balkenende wordt niet over het gevaar van ongelijkheid gesproken. Verder wordt ruimte om zelfstandig keuzes te maken vooral toegejuicht.

Door beide kabinetten wordt de zelfstandigheid van de burger met allerlei positieve begrippen verbonden. Eén daarvan is ontplooiing, vooral door Kok aangehaald, ondermeer in de troonrede in 2000: 'In de hedendaagse maatschappij worden steeds hogere eisen gesteld aan de kennis en vaardigheden van mensen.'

In de regeringsverklaring van 1998 wordt een beroep gedaan op 'een ieder om verder te bouwen aan een samenleving die aan mensen goede kansen biedt op individuele ontplooiing...' Burgers moeten zich dus ontplooien en ontwikkelen om zelfstandig keuzes te kunnen maken. Die zelfstandigheid is dan weer nodig voor burgers om zich verder te ontwikkelen. Dit is namelijk wat 'de samenleving' van ze vraagt.

Wanneer we het regeerakkoord uit 2002 lezen, zien we dat ook Balkenende streeft naar 'reële kansen op ontplooiing voor iedereen.'

Een andere belangrijke eigenschap die aan burgers wordt toegedicht is mondigheid. In de regeringsverklaring van het tweede kabinet Kok wordt gesteld dat de mondigheid in de samenleving is toegenomen. De modelburger is mondig en weerbaar, ze kan niet alleen zelfstandig keuzes maken maar weet dit ook te uiten.

Naast mondigheid en ontplooiing is er nog een eigenschap die voortvloeit uit zelfstandigheid: creativiteit. In de regeringsverklaring onder Balkenende II staat dat er ruimte moet zijn voor creativiteit van de burger. Juist de creativiteit en vindingrijkheid van burgers moet worden gekoesterd en gestimuleerd. Op die manier kan bijvoorbeeld de variatie in talenten en ambities van studenten tot uiting komen.

Kok stelde al dat de eisen aan burgers vanuit de samenleving hoog zijn, ook het huidige kabinet beseft dat er veel van mensen gevraagd wordt, zo blijkt uit de laatste troonrede uit 2005.

Dit mensbeeld komt terug in de wijze waarop beide kabinetten de burger willen benaderen. De burger staat centraal: als patiënt, als verzekerde en als ontvanger van onderwijs. Dit uit zich in afstemming op de behoeften van de zelfstandige patiënt, maatwerk in de sociale zekerheid, leer- en werkroutes die passen bij de behoeften van studenten. Een voorbeeld uit de troonrede van 2002: 'Met betrekking tot de groeiende groep ouderen wil de regering rekening houden met de individuele wensen en behoeften op het terrein van welzijn, zorg, inkomen en wonen.' Omdat er niet één soort burger bestaat, moet er naar alle verschillende geluiden geluisterd worden. Kok wijst er in de regeringsverklaring echter op dat 'niet iedereen altijd zijn kan zin krijgen'. Ook Balkenende stelt in de regeringsverklaring dat 'niet alles kan en zeker niet tegelijk. Nog daargelaten dat mensen vaak tegenstrijdige wensen hebben.'

In de documenten wordt ook gepleit voor meer invloed en zeggenschap van de burgers. Kok brengt dit een paar keer aan de orde: 'De positie van burgers tegenover overheidsinstellingen moet worden versterkt,' zegt hij in het regeerakkoord. Balkenende wijst eveneens enkele malen op het belang van een zelfstandige burger die van zich laat horen.

'In de zorg moet er een sterkere positie komen van cliënten en patiënten,' staat onder andere in het regeerakkoord uit 2002. Een jaar later is dit niet veel veranderd: 'Ouders, docenten en leerlingen moeten meer invloed krijgen op de inrichting van het onderwijs.'

5.3.3 Analyse

Zelfstandigheid, creativiteit, vindingrijkheid, mondigheid, weerbaarheid...: termen die de meeste burgers zullen doen duizelen. Niettemin wordt wel van de burgers verwacht om zich deze eigenschappen eigen te maken, als ze dat al niet hebben moeten doen. Zolang zij hiertoe in staat zijn, is er niets aan de hand; het wordt lastiger als een burger niet aan deze eisen kan voldoen.

Beide kabinetten lijken uit te gaan van een superburger, aan wie veel ruimte en zelfstandigheid moet worden gegeven. Een kanttekening die Kok plaatst, is dat zelfstandigheid niet tot egoïsme mag leiden, wat overeenkomt met zijn nadruk op solidariteit in de eerste paragraaf. Daarnaast benadrukt hij meerdere malen de noodzaak van ontplooiing, zodat individuele burgers sterk en weerbaar worden gemaakt. Balkenende lijkt er automatisch van uit te gaan dat dit vermogen bij de burger aanwezig is.

Ik kan het niet laten nog een laatste citaat aan te halen: 'Gehandicapten hebben de rol van zelfbewuste en kritische consumenten die keuzes maken.' (regerakkoord 1998) Jong, oud, allochtoon, goed/slecht/niet opgeleid of gehandicapt, zelfstandig kiezen zullen ze.

Deze gedachtegang, die deel uitmaakt van het liberale gedachtegoed, is in alle documenten terug te vinden. Burgers zijn goed in staat en vinden het over het algemeen prettig, om zelfstandig hun keuzes te maken.⁹⁶

Dit is in strijd met het menselijke tekort, het laatste element van Cliteur. Volmaaktheid is ten eerste onmogelijk door de beperktheid van kennis die mensen hebben, ten tweede door de strijdigheid van veel verlangens.⁹⁷ De kabinetten, met name Balkenende, lijken dit laatste element over het hoofd te hebben gezien.

⁹⁶ Cliteur, 1990, 26

⁹⁷ Cliteur, 1990, 18

5.4 De kiezende burger

5.4.1 Tabellen

troonredes

	Keuzevrijheid	Plichten	Ruimte	Vrijheid	Regelreductie
1994				1	1
1995					
1996					
1997					
1998					
1999	1	2			
2000	2	2			
2001	2		2	3	
2002		3	3	1	2
2003		2	4		2
2004	1	4	2		1
2005		5	2	1	2

regeringsverklaringen

	Keuzevrijheid	Plichten	Ruimte	Vrijheid	Regelreductie
1994		6	4	1	3
1998		6	2		
2002	2	5	5	1	9
2003		5			15

regeerakkoorden

	Keuzevrijheid	Plichten	Ruimte	Vrijheid	Regelreductie
1994	2	14		4	5
1998		4		2	2
2002	3	9	10	5	9
2003		8	1	2	11

5.4.2 Resultaten

In de regeringsdocumenten onder Kok en Balkenende wordt keuzevrijheid beschouwd als een positief goed. Beide regeringen geven verschillende redenen aan om keuzevrijheid te waarderen. Van de drie sectoren die in het onderzoek centraal staan, de zorg, sociale zekerheid en het onderwijs, komt deze term alleen in de zorg meerdere keren letterlijk terug. Keuzevrijheid zou in de zorg centraal moeten staan. Maar ook keuzevrijheid van burgers in het algemeen wordt bepleit. Hieronder zet ik kort enkele uitspraken over keuzevrijheid van Kok en Balkenende op een rijtje.

Tweemaal komt de term onder het kopje *emancipatie* voor in het regeerakkoord uit 1994. Over ouderen wordt het volgende gezegd: 'Een geleidelijke overgang van werk naar rust is meer in overeenstemming met de individuele keuzevrijheid...'

In de troonredes wordt er tweemaal een relatie gelegd tussen economische zelfstandigheid en keuzevrijheid: 'Meer keuzevrijheid vergroot de mogelijkheden tot economische zelfstandigheid en stelt mensen beter in staat de zorg voor naasten op zich te nemen.' (1999)

In het regeerakkoord onder Balkenende wordt gesteld dat '...het beleid ruimte moet laten en keuzevrijheid moet bieden. Een samenleving is namelijk meer dan een markt en een overheid. Het dient mensen aan te zetten hun mogelijkheden te benutten.' Daarnaast kan de overheid zo beter beantwoorden aan de vraag van de burger.

Keuzevrijheid is verbonden met verantwoordelijkheid, blijkt uit de regeringsverklaring in 2002: 'De overheid moet mensen in staat stellen hun eigen problemen aan te pakken en verantwoordelijkheid te nemen. Niet dogmatisch uitgaan van uniformiteit. Verscheidenheid in aanpak en oplossingen zijn niet langer taboe. Keuzevrijheid en verantwoordelijkheid gaan hand in hand (...) Individualisering en keuzevrijheid worden verward met onbeperkte tolerantie en onverschilligheid.'

Voor Balkenende noemt keuzevrijheid en het terugdringen van overbodige regels en bureaucratie in één adem. Juist door alle regels wordt eigen initiatief en verantwoordelijkheid buiten spel gezet.

Aan de andere kant besteden Kok en Balkenende ongeveer evenveel aandacht aan verplichtingen waaraan de burger moet worden onderworpen. In de troonredes neemt het aantal keren dat hierover gesproken wordt, duidelijk waarneembaar toe. Beide kabinetten schuwen het woordje 'moeten' niet. Zo worden onder andere genoemd: de verplichte ziektekostenverzekering, de verplichting om het risico, dat kan ontstaan bij het overlijden van een partner, te verzekeren, strenge eisen aan burgers in het onderwijs en het verplicht eigen risico in de zorg. Dit laatste is een risico, ingevoerd om de kosten van het dure zorgstelsel te dempen, of 'om een beroep te doen op de verantwoordelijkheid van de burger'.

Willen burgers keuzevrijheid? Kok geeft in troonredes aan dat burgers dit inderdaad willen: 'Mondige burgers hebben steeds meer behoefte aan keuzevrijheid, kwaliteit en maatwerk.' (2001) De overheid dient dan ook 'voldoende rekening te houden met de toenemende behoefte in de maatschappij aan keuzevrijheid.' (2000)

In de documenten van de kabinetten Balkenende wordt niet gesteld *dat* mensen behoefte hebben aan keuzevrijheid. Keuzevrijheid moet worden vergroot, het is goed om de burger te laten kiezen. Of de burger dit daadwerkelijk wil, wordt niet vermeld.

5.4.3 Analyse

Beide kabinetten lijken een neoliberale kijk op keuzevrijheid te hanteren, waarbij de overheid taken en verantwoordelijkheden van zichzelf afschuift naar de markt. Het neoliberalisme kwam op in de jaren '80, toen allerlei overheidsbedrijven zoals het openbaar vervoer en energiebedrijven, werden geprivatiseerd. De opkomst kan worden beschouwd als een antwoord op het linkse maakbaarheidsidee, dat een groot deel van de twintigste eeuw heeft gedomineerd.⁹⁸

Maar een beleid dat keuzevrijheid moet bieden... Is dit niet meteen al een contradictio in terminis? Beleid betekent over het algemeen regels en bureaucratie. Beide kabinetten, met name onder Balkenende, zijn allergisch voor overheidsregeltjes. De tendens om keuzevrijheid te vergroten, staat tegenover de dwang om het individu te worden dat past in het mensbeeld van de kabinetten. Zo hangt volgens Kok 'een geleidelijke overgang van werk naar rust' samen met keuzevrijheid. Maar wie zegt dat ouderen de voorkeur hebben voor een geleidelijke overgang, die het kabinet beoogt?

Kok en Balkenende plaatsen keuzevrijheid deels in een verschillende context.

Zoals in de vorige paragrafen naar voren kwam, stelt Balkenende dat keuzevrijheid nauw verbonden is met eigen verantwoordelijkheid. Dit brengt volgens hem niet mee dat mensen onverschillig zijn ten opzichte van elkaar, of onsolidair verdrag vertonen.

Keuzevrijheid lijkt voor Kok het recht op zelfbeschikking en autonomie te zijn, burgers moeten zelf hun leven kunnen vormgeven. Economische zelfstandigheid bevordert de verbondenheid tussen mensen en de wederzijdse verantwoordelijkheid. Ook de emancipatie van burgers krijgt zo een impuls: ouderen, allochtonen en vrouwen krijgen betere kansen. Keuzevrijheid wordt tenslotte door beide kabinetten geassocieerd met maatwerk en flexibiliteit, zij het in grotere mate door Balkenende.

⁹⁸ Snels e.a., 2005, 189

5.5 Samenvattend

De elementen egoïsme en rationalisme van Cliteur zijn vooral bij Balkenende terug te vinden. Hij gaat uit van een redelijk handelende en denkende burger, die zelf verantwoordelijkheid neemt. Daarnaast gaan mensen uit eigen belang verbanden aan, waardoor egoïsme wordt tegengegaan en solidariteit automatisch ontstaat. Kok spreekt verhoudingsgewijs meer over verantwoordelijkheid van de overheid en over solidariteit. Niettemin doet ook hij een beroep op de eigen verantwoordelijkheid voor de burger. Beiden lijken sociaal-liberaal te willen zijn: Kok wat meer met een hoofdletter S, Balkenende vooral met een hoofdletter L.

De individualistische burger wordt door beide kabinetten ondersteund: Kok en Balkenende gaan er in grote mate vanuit dat burgers zelfstandig hun keuzes kunnen en willen maken. Er is vooral bij Balkenende weinig aandacht voor de beperkte kennis en de tegenstrijdigheid van verlangens, die (ook liberale) mensen eigen is. Kok benadrukt dat individuele burgers wel sterk en weerbaar moeten worden gemaakt.

Beide kabinetten lijken meegewaaid te zijn met de wind van het neoliberalisme, waarbij de burger de staat minder tegenkomt. Voornamelijk in de zorg wordt de noodzaak van keuzevrijheid meerdere keren genoemd.

Niettemin is deze keuzevrijheid in strijd met allerlei regels en verplichtingen: het is nog maar de vraag of de burger en de overheid elkaar echt minder 'ontmoeten'.

De volgende vraag is of de burger dit als de goede richting beschouwt. Misschien wil hij dat de overheid verantwoordelijk is voor het uitvoeren van haar publieke taken. Of vindt hij dat er al zo veel, of juist te weinig een beroep wordt gedaan op de eigen verantwoordelijkheid van burgers. Is de burger blij met keuzevrijheid zoals de kabinetten die hebben ingevuld?

Hoofdstuk 6, waarin de opvattingen van burgers worden besproken, moet meer duidelijkheid scheppen. Zowel opvattingen uit de interviews als uit ander onderzoek worden beschreven en onderworpen aan een analyse.

Hoofdstuk 6 De burger spreekt

6.1 Inleiding

Vijf burgers per generatie zijn aan de tand gevoeld over keuzevrijheid. Dit waren per vijf geïnterviewden afwisselend drie mannen- twee vrouwen, drie vrouwen – twee mannen, twee of drie van de vijf hoogopgeleid.

Er is geselecteerd op geslacht, opleiding, leeftijd en niet op politieke voorkeur. Dit brengt met zich mee dat de kans groot is dat de voorkeur voor partijen niet evenredig onder mensen verdeeld is. In dit onderzoek was dat het geval. Maar liefst twaalf mensen stemden voor een ‘linkse’ partij (Groen Links, PvdA of SP), één CDA, één D66, één VVD en de overige vijf respondenten wisten niet op wie ze ‘morgen’ zouden moeten stemmen. Dat de meerderheid links stemt, komt overeen met recente verkiezingspeilingen van onder anderen Maurice de Hond⁹⁹ en NOVA/Interview NSS¹⁰⁰, volgens welke de helft van de kiezers op een linkse partij zou kiezen. Met een kleine vijftig zetels zou de PvdA op dit moment, met afstand, de grootste politieke partij worden. De partijen CDA en VVD worden echter ondervertegenwoordigd door de geïnterviewden in mijn onderzoek.

Ik zal in dit hoofdstuk dezelfde onderverdeling gebruiken als in het vorige: achtereenvolgens komen zelfstandigheid, verantwoordelijkheid en keuzevrijheid van de burgers aan bod.

In 6.2 wordt bekeken hoe respondenten dachten over het zelfstandig maken van keuzes. In paragraaf 6.3 wordt gekeken naar de eigen verantwoordelijkheid, die door de regeringen Kok en Balkenende werd en (steeds meer) wordt benadrukt. Denken burgers dat zijzelf en anderen verantwoordelijk zijn voor hun keuzes?

De rol van de overheid komt aan bod in paragraaf 6.4. Keuzevrijheid wordt door burgers op verschillende wijzen uitgelegd. Voor de één kan vrijheid dan zijn dat alles door de overheid wordt geregeld, de ander ervaart dit weer als dwang.

In elk onderdeel wordt eerst de reactie van respondenten op de stellingen behandeld, ondersteund door tabellen. Daarna komen de drie sectoren apart aan bod. Elk onderdeel wordt afgesloten met een korte samenvatting. Overigens wordt van elke uitspraak tussen haakjes weergegeven in welk interview deze is gedaan. Zoals eerder is aangegeven, kunnen de interviews in een aparte bijlage worden nagelezen

⁹⁹ <https://n2.noties.nl/peil.nl/>

¹⁰⁰ <http://www.politiekebarometer.nl/>

Het valt niet te ontkennen dat twintig mensen geen hele bevolking kunnen vertegenwoordigen. Ook zijn er maar een beperkt aantal maatregelen in de interviews aan bod gekomen. Dit wordt deels opgevangen door onderzoek van anderen te gebruiken, wat aan bod komt in de vijfde paragraaf. Tenslotte worden alle onderzoeksresultaten geanalyseerd. Voor de duidelijkheid zet ik nog even de generaties op een rijtje: De X-generatie bestaat uit mensen rond de 25 jaar, bij leden van de verloren generatie is 41 jaar het gemiddelde. De protestgeneratie betreft mensen rond de leeftijd van 58 jaar. De stille generatie is de oudste generatie, haar leden zijn ongeveer 70 jaar.

Hieronder staat een overzicht van de respondenten die zijn geïnterviewd, in de periode van 9 juli tot en met 29 juli 2005. De respondenten zijn weergegeven per generatie. In de tabel zijn de selectiecriteria –leeftijd, geslacht, opleiding- weergegeven evenals de politieke voorkeur.

Overzicht respondenten

	Generatie	Leeftijd	Opleiding	Geslacht	Politieke voorkeur
Respondent 1	X	27	Hoog	Man	SP
Respondent 2	X	24	Laag	Vrouw	Weet niet
Respondent 3	X	25	Laag	Man	Weet niet
Respondent 4	X	25	Hoog	Vrouw	PvdA
Respondent 5	X	27	Hoog	Man	PvdA
Respondent 6	Verloren	42	Hoog	Vrouw	Groen Links
Respondent 7	Verloren	45	Laag	Man	SP
Respondent 8	Verloren	42	Hoog	Vrouw	PvdA
Respondent 9	Verloren	48	Hoog	Vrouw	Groen Links
Respondent 10	Verloren	48	Hoog	Man	D66
Respondent 11	Protest	61	Laag	Vrouw	Weet niet
Respondent 12	Protest	55	Hoog	Man	PvdA
Respondent 13	Protest	59	Hoog	Man	SP
Respondent 14	Protest	56	Hoog	Vrouw	SP
Respondent 15	Protest	55	Laag	Vrouw	PvdA
Respondent 16	Stille	73	Laag	Vrouw	CDA
Respondent 17	Stille	72	Laag	Vrouw	Groen Links
Respondent 18	Stille	71	Laag	Man	Weet niet
Respondent 19	Stille	71	Hoog	Man	Weet niet
Respondent 20	Stille	72	Hoog	Man	VVD

6.2 De zelfstandige burger spreekt

6.2.1 Kiezen, soms lastig

Elk van de twintig burgers zegt zelfstandig te kunnen en willen kiezen.

Dit wil niet zeggen dat ze het altijd makkelijk vinden: acht burgers, verdeeld over alle generaties, hebben er soms moeite mee om zelfstandig te kiezen. Dit zijn zes vrouwen en twee mannen. Een aantal factoren die het kiezen volgens respondenten lastig of onaantrekkelijk kunnen maken, passeert nu de revue.

Burgers die aangeven moeite te hebben met kiezen

	ja	ambivalent	nee
X – generatie		3	2
Verloren generatie		3	2
Protestgeneratie		2	3
Stille generatie	1		4

Deze factoren worden vooral genoemd door de eerste drie generaties, de stille generaties is vrij zeker over zichzelf.

Meerdere keren wordt genoemd dat de invloed van anderen een grote rol speelt en vaak meeweegt bij het maken van een keuze. Anderen zijn nodig om een beter beeld te krijgen, in geval van twijfel, of gewoon omdat het je partner is.

Die invloed van anderen –media, familie, vrienden, politiek- wordt door vier respondenten niet als positief ervaren. Dit blijkt uit de wijze waarop over die invloed wordt gesproken:

‘Mensen worden in hoge mate ingekleurd door wat anderen om hen heen vinden. Ik vind dat je daar best waakzaam voor moet zijn.’ (interview 13) Een ander zegt: ‘Ik denk dat een heleboel te schijterig zijn of te afhankelijk van anderen...’ (interview 1)

Een andere reden dat kiezen lastig kan zijn is twijfel waarvan – stereotype bevestigend – vijf vrouwen last hebben. Eén mannelijke respondent zegt twijfels juist leuk te vinden. Een oudere zegt dat veel ouderen weifelend zijn. ‘Die weten niet goed meer wat ze met al die veranderingen aan moeten.’ (interview 17)

Die twijfels verschijnen eerder bij kleine dingen dan bij de grote dingen ‘des levens’. ‘Grote dingen, daar gaat het vaak meer om een gevoel. Bij kleine is het voor mij meer een diffuus gebied...’ (interview 6) Grote dingen, dat zijn bijvoorbeeld de relatie en opleiding. Kleine dingen kunnen zijn: neem ik magere of halfvolle melk, zeg ik die afspraak wel of niet af?

Vier leden van de laatste drie generaties geven aan dat ze nu makkelijker kunnen kiezen dan vroeger. Eén vrouw zegt minder te dubben, een ander zegt meer durf te hebben.

Met de ouderdom komt ook de zelfstandigheid, lijkt het. Sommigen worden dus wel zelfverzekerder en zelfbewuster naarmate het aantal grijze haren toeneemt.

Driemaal wordt door burgers een link gelegd met het ambitieniveau: 'Als je veel wilt bereiken, dan moet je zelf keuzes gaan maken. Als je lui bent of gemakzuchtig zal die neiging niet erg groot zijn.' (interview 3)

Ook de tijd en energie die mensen hebben om zelfstandig keuzes te maken, speelt een rol. Voor mensen die al veel aan hun hoofd hebben, is het lastiger om zelfstandig keuzes te maken, bijvoorbeeld als er sprake is van geldgebrek of persoonlijke problemen.

Zelfstandig kunnen kiezen is ook afhankelijk van de opleiding die je gevolgd hebt. Zo zegt een (hoogopgeleide) respondent over laagopgeleiden 'Door gebrek aan opleiding en scholing zullen zij het moeilijker vinden over iets heldere gedachten te hebben'. (interview 14)

Zelfstandigheid wordt tenslotte geassocieerd met avontuur en veranderingen. Anderen vinden het misschien eng, aldus een lid van de protestgeneratie.

Dat zelfstandig kiezen een positieve waarde voor allen heeft, is duidelijk.

Een belangrijke motivatie voor twee leden van de X-generatie is 'het zelfstandig zijn' op zich. Het wordt geassocieerd met vrijheid. Het heeft te maken met het bepalen van je eigen levensstijl, het 'leven naar je eigen ik', volgens twee andere leden van de X-generatie. Zo min mogelijk afhankelijk zijn, je eigen pad bepalen, is belangrijk voor de jongeren.

Een lid van de protestgeneratie zegt het fijn te vinden dat ze wordt gevraagd om ergens over na te denken. (interview 14) Ook het 'vormgeven aan jezelf' wordt genoemd door drie leden van verschillende generaties.

Ook vier leden van de stille generatie willen graag kiezen: het betekent dat je karakter hebt, dat je een eigen mening hebt over dingen. Eén man is zelfs beledigd als hem wordt gevraagd of hij zelfstandig kan kiezen, hij is toch geen kind! De stille generatielieden maken vergelijkingen met vroeger, toen veel dingen al voor je beslist waren, met name voor de vrouwen. Daar waren ze op dat moment meestal tevreden mee, het was 'gewoon een gewoonte'.

Een korte inventarisatie: Alle respondenten kunnen en willen graag zelfstandig keuzes maken. Ze vinden het soms wel moeilijk, gezien de invloed van anderen en de twijfels die keuzes (met name voor vrouwen) met zich meebrengen. Alleen de stille generatie zegt weinig moeite

te hebben met kiezen. Het verschilt per individu of iemand goed kan kiezen, afhankelijk van zijn ambities, opleiding, zijn beschikbare tijd en zijn energie.

Maar zelfstandig kiezen willen ze zeker: je eigen pad bepalen, jezelf ontwikkelen en onafhankelijk zijn vinden leden van alle generaties belangrijk.

6.6.2 Veel keuzes

Leve de vele keuzemogelijkheden!

	voor	neutraal	ambivalent	tegen
X – generatie	1		4	
Verloren generatie		1	2	2
Protestgeneratie	2			3
Stille generatie	2	2		1

Burgers willen graag zelfstandig kiezen, maar zijn ze ook blij met een veelheid aan keuzemogelijkheden? Leden van de Stille Generatie zeggen niet het gevoel te hebben veel te kunnen kiezen, zij hebben bij al die keuzes niet zo veel belang. En, vroeger had je niet veel te kiezen, het was zoals het was en dat 'accepteerde je'.

Opvallend is dat jongeren het niet zo weten. Enerzijds vinden zij de vele keuzes heerlijk: het brengt spanning, verandering en er is voor ieder wat wils. Een ander voordeel wordt beschreven door een lid van de Verloren Generatie: 'Ik werk in een fietsenwinkel in Den Haag en daar is heel veel keus. Hoe meer keus hoe beter mensen gaan kijken, wat heb ik nu eigenlijk nodig.' Dus dan moet je niet te veel geld hebben met al die keuzes? 'Dan hoeft je niet te kiezen. Dan laat je voor je kiezen.' (interview 7)

Nadelen zijn er ook: Zo kan het idee dat er van alles te kiezen is, maar niet alles kan, erg frustrerend zijn. Vier respondenten stellen dat zij soms het overzicht verliezen.

Daarnaast noemen twee leden van de X-generatie de onrust die kan worden veroorzaakt.

Een lid van de Verloren Generatie stelt tenslotte: 'Uiteindelijk maak je wel een keus maar het blijft lastig, het duurt langer voor je een keer beslist hebt.' (interview 6)

In de volgende paragrafen gaan we kijken naar de beleving van keuzevrijheid in de verschillende sectoren.

6.2.3 Onderwijs

Middelbare scholieren moeten zelfstandig kiezen

	voor	neutraal	ambivalent	tegen
X – generatie	2			3
Verloren generatie	1	1	2	1
Protestgeneratie	1			4
Stille generatie	2		1	2

Over het algemeen zijn de respondenten positief over zelfstandig kiezen in het onderwijs. Er is echter een grote maar: Niet te vroeg, niet te jong! De helft vindt dat jonge mensen eerst een basis moeten meekrijgen, voor je ze zelfstandig laat kiezen. Jongeren weten vaak nog niet wat ze willen, ze weten niet altijd wat ze ermee aanmoeten als ze bijvoorbeeld zelfstandig vakken moeten kiezen. Een respondent geeft daarnaast aan dat ze vaak nog te onzeker zijn.

Sommigen zeggen dat je al ouder wordende een hoop leert, en dan beter zelfstandig kunt kiezen. 'Ik denk dat je keuzes eigenlijk zo lang mogelijk moet uitstellen. Iedereen eerst maar wat rommelmaken en flierefluiten...' (interview 7)

Een andere respondent vergelijkt het met het principe van leermeester en gezelschap in de Middeleeuwen. 'Je moet gewoon dingen uit je kop leren en overnemen van anderen!' (interview 12) Vooral leden van de Protestgeneratie hebben hun twijfels bij zelfstandigheid, die verwarring bij het jonge individu kan veroorzaken.

Daarbij komt dat zelfstandig vakken kiezen betekent dat jongeren al gauw dingen laten vallen, als ze denken dat het te moeilijk wordt. 'Een beetje vastigheid hebben ze wel nodig. Ook daardoor leer je doorzetten. Te veel vrij is ook niet goed.' (interview 11)

Studenten moeten zelfstandig kiezen

	voor	neutraal	ambivalent	tegen
X – generatie	4		1	
Verloren generatie	3	1	1	
Protestgeneratie	3		1	1
Stille generatie	1	2		2

Dit geldt niet voor studenten in het hoger onderwijs: op drie respondenten na stelt men de zelfstandigheid om te kiezen aan te kunnen. Vier respondenten van de laatste twee generaties stellen dat zij best iets voor zichzelf hadden willen kiezen, als zij daarvoor de kans hadden gehad. En de leden met de meest recente ervaring van de X-generatie, wat vinden zij ervan? Zij waren vooral blij met de keuzes die ze zelf konden maken tijdens hun vervolgstudie. Een

respondent is een jaar extra vakken gaan doen op de universiteit. 'Ik moest allemaal maar doen wat in m'n programma stond en dat was ik zat.' (interview 4)

Een andere afgestudeerde zegt: De hku (hogeschool van de kunsten) was vier jaar lang je speeltuin, ontdekken wat je wil en wat je leuk vindt. Daar leer je van. Heel relaxed.' (interview 1)

Er wordt een aantal voordelen van zelfstandig kiezen genoemd, waaronder het ontdekken. Een respondent geeft aan dat ze blij is van alles wat te hebben geproefd op de middelbare school. (interview 2) Ze beschouwt het als een soort ontdekkingsreis. Hierbij kan je af en toe vallen maar dat hoort er ook bij.

Een ander argument wat zij geeft is dat je gemotiveerd raakt door *zelf* te kiezen. Als je weet wat je wilt, kies je namelijk ook iets wat bij je past. Je gaat dan iets doen wat je echt wilt. Een ander voordeel dat, eveneens, door een lid van de X-generatie wordt genoemd is dat zelfstandig kiezen je tot denken aanzet. 'Dat je acuut gaat nadenken, wat wil ik met mijn studie, wat wil ik eruit halen?' (interview 4) Ook een ander beaamt dit: 'Mensen moeten ergens over na kunnen denken, het is toch al een gejaagde maatschappij.' (interview 13)

Verder wijzen vijf respondenten op de diversiteit van mensen: de één is zelfstandiger dan de ander. Dat is afhankelijk van onder andere de (culturele) achtergrond en het karakter van een persoon. Het wordt wenselijk geacht om met ieder individu rekening te houden.

Een respondent vindt dat er te veel stappen voor scholieren klaarliggen, het is beter om de stappen zelf te zetten. 'Nu is het slikken of stikken, voor extremen is geen plaats. Het is te veel moeten. Dat was goed geweest voor mij, maar er zijn leerlingen die het niet kunnen.' (interview 11)

Of het ook echt haalbaar is om in te springen op de behoeften van ieder individu in het onderwijs, daar plaatsen negen respondenten (waaronder vier leden van de Stille Generatie) hun vraagtekens bij. Zowel praktisch als ook financieel lijkt het hen bijna onmogelijk

Kort gezegd is zelfstandigheid prima maar niet te vroeg, als je nog niet weet wat je wilt en onzeker bent. Soms kan structuur goed zijn voor de discipline van de jonge burger.

Anderzijds zien sommigen ook grote voordelen van zelfstandigheid: Kiezen wat bij je past, dingen ontdekken, over jezelf nadenken wordt met name door de leden van de X-generatie enthousiast genoemd.

Het is afhankelijk van de persoon, stellen een aantal: Het is goed om met ieder individu rekening te houden. Of dit haalbaar is, dat is nog maar de vraag.

6.2.4 Sociale zekerheid

Kiezen tussen sparen in tijd of in geld

	voor	neutraal	ambivalent	tegen
X – generatie	2		1	1
Verloren generatie	2			3
Protestgeneratie	2	2	1	
Stille generatie	4		1	

De meeste respondenten staan neutraal tot positief tegenover de levensloopkeuze: kiezen in tijd of in geld. Met name de stille generatieleden zijn positief over deze keuzemogelijkheid, welke ook vraagtekens oproept. Een respondent stelt dat velen geneigd zijn de verkeerde keuze te maken. Ze denken bijvoorbeeld meer in een soort van korte termijn bevrediging. Zelfstandig kiezen werkt volgens deze (hoogopgeleide) respondent vooral voor de 'intelligente laag'. (interview 4) En om te kiezen in meer ingewikkelde materie moet men zich wel verdiepen. Een lid van de Verloren Generatie zegt: 'Ik heb geen zin me erin te verdiepen, ik weet niet eens of ik het wel kan: ik vind het te abstract en ingewikkeld.' Een lid van de Protestgeneratie kan het ook niet zo waarderen: 'Ik ben niet met pensioenen bezig, niet met levensloopregeling, ik ben lekker met mijn werk bezig en tegen de tijd dat ik zestig ben zal ik wel eens kijken wat verstandig is... ik pak liever een pilsje extra.' (interview 12)

Het merendeel vindt het echter 'leuk, grappig, fijn' om het zelf uit te zoeken.

Kiezen wat je echt wilt, wat past bij jou. Dingen ontdekken en uitproberen. Nadenken, waardoor je richting geeft aan je eigen leven. Door te kiezen tussen sparen in tijd of in geld, daardoor richt je je leven voor een deel in, zoals jij het voor je ziet.

Een ander argument om zelfstandig te kiezen is dat mensen enorm verschillen. 'Bij het vaststellen van een pensioen kan je bijvoorbeeld beter kijken naar wat ze in hun hele leven hebben gedaan.' (interview 3) Hiermee wordt gezegd dat behoeftes van mensen verschillend zijn. Het is daarom belangrijk dat het individu zelf kan kiezen. Vier leden van de Stille Generatie brengen de individuele verschillen ter sprake. Individuele keuzemogelijkheden zijn belangrijk volgens hen. Daardoor kunnen verschillende mensen iets kiezen wat aansluit bij hun behoeftes.

Ik zet het even op een rijtje: Enkelen vragen zich af of iedereen wel in staat is keuzes te maken in de sociale zekerheid, met name laag opgeleiden. Die zeggen zelf daar geen moeite mee te hebben. Daarnaast hebben enkelen geen zin om zich bezig te houden met kiezen. Maar het merendeel, waaronder vooral leden van de laatste generatie, vindt kiezen prima.

6.2.5 Zorg

Kiezen tussen zorgverzekeringspakketten

	voor	neutraal	ambivalent	tegen
X – generatie			1	4
Verloren generatie		1	1	3
Protestgeneratie	1	3		1
Stille generatie	3	1		1

Zelfstandig keuzes maken in de zorg, kunnen patiënten dat? ‘Patiënten kunnen kiezen...? Je hebt er toch niet voor gestudeerd, dus dan weet je het toch niet?’ is de eerste reactie van een respondent. (interview 11)

Vier respondenten vinden keuzes in de zorg prima. Het geeft je een gevoel van zelfstandigheid, wordt eenmaal gesteld door een lid van de jongste generatie. Daarnaast is het fijn om iets te kiezen wat bij je past. Door de twee oudere generaties wordt dit argument een paar keer aangehaald.

Door enkele van deze voorstanders wordt ook een aantal voorwaarden genoemd. Zo moet een burger wel weten wat er te kiezen is, ‘het is gewoon fijn als het duidelijk is’ (interview 17)

Iemand moet daarnaast in staat zijn zijn ‘gezonde’ verstand te gebruiken, hij moet niet geestesziek zijn bijvoorbeeld. Hij moet ook de tijd krijgen om zijn beslissingen te nemen, aldus een lid van de Stille Generatie. Ook belangrijk is de hulp die soms nodig is bij het maken van keuzes. Het is niet altijd mogelijk dit zelfstandig te doen, je weet nu eenmaal niet alles.

Voor negen respondenten is zelfstandig kiezen in de zorg überhaupt niet gewenst.

Ten eerste heeft de burger niet altijd zin om over dit soort dingen na te denken.

Een respondent roept uit: ‘Ze kunnen ons wel minder uren laten werken als we over al die dingen na moeten denken!’ (interview 11) Ook een andere burger zegt te lui te zijn om zich te verdiepen in de verschillende keuzemogelijkheden wat betreft verzekeringen.

Weer een ander verwoordt het als volgt: ‘Ik ben niet op de wereld om allerlei handigheidjes en afweginkjes te maken! ... Als je maar lang genoeg tegen mensen aanpraat dat het daarom gaat in het leven dan beginnen ze het nog te geloven ook.’ (interview 13)

Een respondent stelt dat de zorg een verantwoordelijkheid is van de overheid, daar moet je de burger niet al te veel mee vermoeien. (interview 12)

Ten tweede beschikt men niet over informatie over toekomstige ziektes. ‘Het gaat om het indekken voor dingetjes waarvan je toch niet weet of je ze krijgt.... Ik wil gewoon leven.’

(interview 1) Het onvermogen en de tegenzin om in de toekomst te kijken overheerst.

Een tegenargument dat door twee leden van de X-generatie wordt genoemd is het effect van 'had ik maar'. 'Had ik maar voorzien dat ik dit ongeluk zou krijgen en dat al m'n tanden eruit zouden liggen en een kaakprothese nodig zou hebben... Ik ben bij wijze van spreken geneigd me overal voor te verzekeren.' (interview 4)

Eenmaal wordt het argument genoemd van de verhoging van de administratieve lasten. En meer kantoorwerk betekent weer dat de burger meer moet gaan betalen, zo schat de respondent in. (interview 15)

Vooraf leden van de Stille Generatie zeggen geen moeite te hebben met kiezen.

Zij zijn meer bezig met kiezen tussen zorgverzekeringspakketten dan de jongeren en laagopgeleiden, die het meer op zich af te laten komen. Zo hebben zij al vaak de folder doorgelezen, waarin de verzekeraar hen informeert. Dit geeft hen zekerheid en rust.

Informatie is dus belangrijk, in ieder geval vooraf. Hun verzekeraar vertelt hun wel hoe en wat, dan is het een kwestie van wegstrepen en vergelijken. Wat moet een man nou met een verzekering voor zwangerschap...? Terwijl vijf leden van andere generaties stellen dat het nadenken over verzekeringen en dergelijke met name voor ouderen onaangenaam moet zijn. Hoe kunnen ze al die informatie verwerken, zij hebben er al moeite mee!

'Zonder voldoende kennis is het niet mogelijk een goede keuze te maken. Als je moet kiezen tussen specialisten is dat veel lastiger bijvoorbeeld, dat kan je als leek niet weten.' (interview 17) Een gebrek aan kennis en informatie brengt onzekerheid met zich mee. Daarnaast veronderstelt een lid van de Stille Generatie dat je wel mondig moet zijn om te kiezen: 'Ik ben niet ondernemend genoeg om daar (een specialist) helemaal op af te stappen.' (interview 16)

Kort samengevat: Er zijn enkele voordelen verbonden aan het kiezen in de zorg: je kunt kiezen wat bij je past en krijgt een gevoel van zelfstandigheid. Maar voor de meerderheid van de eerste drie generaties wegen de nadelen zwaarder: geen zin om over na te denken, het onvermogen vooruit te kijken, het effect van 'had ik maar...' en administratieve lasten worden genoemd. Leden van de Stille Generatie lijken door andere generaties te worden miskend: ze zijn overwegend positief en zien weinig bezwaren.

6.3 De verantwoordelijke burger spreekt

6.3.1 Verantwoordelijk zijn, niet altijd fijn

Verantwoordelijkheid kan lastig zijn

	ja	neutraal	ambivalent	nee
X – generatie	1		1	3
Verloren generatie			5	
Protestgeneratie			2	3
Stille generatie				5

Respondenten is gevraagd of zij kunnen of willen instaan voor de consequenties van hun keuzes. 'Natuurlijk, vanzelfsprekend, hoort erbij', aldus de leden van de Stille Generatie. Zes anderen beamen dit eveneens. Het is iets wat moet, doe je het niet dan doet dit afbreuk aan je zelfstandigheid.

De leden van de Verloren Generatie wijken iets van dit antwoord af. Zij willen het wel, maar het kan soms moeilijk, vervelend of lastig zijn. Soms moet een keuze worden gemaakt waar je niet helemaal achter staat. Zo zegt een vrouw: 'Nu zou ik wel een dagje minder willen werken maar kan ik het niet.' Ze vindt het lastig maar staat in voor de consequenties: 'dan baal ik vaak maar dan doe ik het wel.' (interview 8)

Een ander zegt: Ik kan het soms wel, soms niet. Ik wil het omdat ik me dan sterker voel, je wordt er een mooier mens van.' (interview 11) Ook enkele andere vrouwen zijn wat voorzichtiger: het is niet altijd mogelijk om een goede keuze te maken, waardoor je op een gemaakte keuze moet terugkomen.

Een lid van de X-generatie is niet altijd blij met de verantwoordelijkheid die het zelfstandig kiezen met zich meebrengt. 'Het leven is veel makkelijker als je weinig keuzes moet maken.' (interview 3) Ook hier zijn het vooral vrouwen die aangeven wel eens te twijfelen.

Verantwoordelijkheid komt met de tijd. Als je nog aan het puberen bent, is het lastiger consequenties te aanvaarden dan op latere leeftijd, zeggen drie respondenten.

Met name de oudste generatie maakt zich weinig druk en beschouwt kiezen voornamelijk als een rationele afweging tussen opties.

Alle respondenten zeggen dus verantwoordelijke burgers te kunnen en willen zijn, niettemin hebben meerdere leden van de eerste drie generaties, waaronder vooral vrouwen, er soms moeite mee. Dit kan voorkomen bij een foute keuze en bij keuzes die geen prettige consequenties hebben. Ook is 'het verantwoordelijk zijn op zich' niet altijd een pretje. Maar iedereen wil het wel zijn.

6.3.2 Onderwijs

Verantwoordelijkheid is, net zoals zelfstandigheid, belangrijk maar geen must op jonge leeftijd. In de ontdekkingsfase moet je ze niet te veel eigen verantwoordelijkheid geven, aldus een respondent. 'Net zoals Iederwijs, dat gaat wel erg uit van de eigen verantwoordelijkheid van jonge mensen en dat het wel goed komt, ik geloof daar niet in.' (interview 11)

Een lid van de X-generatie vertelt: 'Mijn vakkenpakket heb ik op een zondagmiddag gekozen, doe die en die en die maar... toen zei mijn mentrix, je hebt één vak te weinig haha. Doe maar handel dan...' (interview 1)

Maar tijdens het volgen van een studie na de middelbare school, moet je toch wel voor consequenties van je keuzes in kunnen staan. Na de middelbare school, zo zegt een lid van de Protestgeneratie, hebben mensen al verantwoordelijkheidsgevoel. Ze worden in ieder geval verondersteld zich zodanig ontplooid te hebben, dat ze hierover beschikken. (interview 13).

Drie respondenten vinden dat jongeren ook na de middelbare school niet te veel met verantwoordelijkheid moeten worden belast. Jonge mensen moeten een kans kunnen krijgen en verkeerd kunnen kiezen. Zo zegt een respondent: 'Het is zo moeilijk om te weten wat je wilt. Ik ben er nou achter sinds een jaar...' (interview 7)

Wat vinden de leden van de X-generatie zelf? In het hoger onderwijs zijn/waren zij goed in staat om een keuze te maken en voor de bijhorende consequenties in te staan.

De leden van de Stille Generatie kregen maar weinig verantwoordelijkheid, het was vanzelfsprekend wat ze gingen doen. 'Er was een pakket en dat deed je.' (interview 19)

6.3.3 Sociale zekerheid

Anderen kunnen verantwoordelijkheid nemen in de sociale zekerheid

	ja	neutraal	nee
X – generatie		3	2
Verloren generatie	2	3	
Protestgeneratie	2	2	1
Stille generatie	2	2	1

Eén respondent van de X-generatie associeert het kiezen tussen sparen in tijd of in geld met 'je zelf verantwoordelijk voelen'. Verder spreken respondenten niet over verantwoordelijkheid in deze context. Wanneer verantwoordelijkheid wel wordt genoemd, is als men spreekt over 'individuele regelingen in de sociale zekerheid'. Dit is onderdeel van een uitspraak van de regering, die aan hen is voorgelegd.

Mensen moeten niet gaan profiteren van individuele regelingen in de sociale zekerheid. Een vrouw vertelt dat ze in de loop van de tijd heeft gemerkt dat mensen er soms een potje van maken. 'Als ik in de bus zat en je hoorde die mensen praten die... uitkering trekken. Zaten ze achter me te vertellen hoe ze het moesten doen, jongelui!' (interview 19) Een ander stelt dat, door naar ieder individu apart te kijken, kan worden gekeken wie er recht heeft op sociale zekerheid. Anders wordt er misbruik van gemaakt. (interview 1) Dat iedereen echt zijn verantwoordelijkheid neemt, daarover wordt door een aantal dus getwijfeld.

Niettemin vinden zes respondenten dat mensen best verantwoordelijk verdrag vertonen. Zo zegt een respondent van de Verloren Generatie, een vroegere reïntegratieconsulent: 'Bij de meesten is het niet individueel, die willen aan de slag... Er zijn mensen die er de kantjes vanaf lopen maar die houdt je altijd.' (interview 10)

Een lid van de Protestgeneratie zegt: 'Ze moeten een vangnet organiseren, daarmee moet je rekening houden met de individuele omstandigheden... Ik hecht wel aan solidariteit, om het allemaal individueel te maken is niet iets wat mij aanspreekt.' (interview 12)

De helft spreekt zich niet expliciet uit, zij vinden individuele regelingen 'logisch', maken zich meer zorgen over de uitvoerbaarheid in de praktijk of hebben geen mening.

6.3.4 Zorg

Mensen moeten worden gestraft voor ongezond gedrag

	voor	neutraal	ambivalent	tegen
X – generatie	1	1	1	2
Verloren generatie	1		1	3
Protestgeneratie	1			4
Stille generatie	3		1	1

In interviews is de vraag gesteld of de overheid burgers kan aanspreken op ongezond gedrag, zoals roken of drinken. Of moeten zij daarin worden vrijgelaten en zelf de verantwoordelijkheid te nemen?

Ja, iedereen heeft een eigen verantwoordelijkheid maar dat betekent niet dat de overheid mensen daarop kan aanspreken. Een respondent van de Protestgeneratie stelt: 'Een kettingroker, omdat ie een zenuwpees is, moet ie daarom worden gestraft: had ie maar geen zenuwpees moeten zijn. Alcoholisme, is gewoon een ziekte.' (interview 13) Soms kan je er gewoon niets aan doen, er moet gekeken worden naar de persoonlijke omstandigheden, aldus het merendeel van de respondenten. Zo kunnen mensen met een klein budget niet te kieskeurig zijn, die moeten eten wat er is, ook minder gezond. (interview 16)

Een respondent vergelijkt het met de no-claim regeling. Deze regeling houdt in dat je geld terug krijgt, als je onder een bepaald bedrag, geld aan zorg hebt besteed. 'Dat vind ik ook gek. Want je wordt toch niet bewust ziek of zo. Alsof je dan een boeman bent dat je ziek wordt.'

(interview 8) Een respondent levert commentaar op het eigen risico dat mensen nu hebben: '...de ellende is, voor je basisverzekering moeten ze je nemen maar voor je aanvullende verzekering hoeven ze je niet te accepteren. Dan kunnen ze zeggen, u mankeert dit, u mankeert dat, dat is het risico, daar nemen we u niet voor.' (interview 20)

De meesten staan achter het principe 'gelijkheid blijheid': mensen kunnen best wel voor elkaar betalen. Een respondent haalt een angstaanjagend voorbeeld aan om dit te illustreren. 'Een man had een of andere ziekte en daar had ie hele dure medicijnen voor nodig. Door die medicijnen had ie een schuld opgebouwd van hier tot ginder. Toen had ie gedacht, als ik een ambtenaar in functie neerschiet, dan ga ik levenslang de bak in, krijg ik gratis medicijnen...'

(interview) Eng en je haren gaan er overeen van staan, maar het gebeurt, in Amerika, het gebeurt. Alhoewel, geeft een respondent aan, 'de verzekering is duur terwijl ik er weinig gebruik van maak. En doordat het steeds duurder wordt heb ik minder zin om voor anderen te betalen.' (interview 11)

Vijf respondenten vinden het echter rechtvaardig als anderen worden aangesproken op hun eigen verantwoordelijkheid. Met name leden van de Stille Generatie vinden een eigen risico best reëel: 'Als je ongezond leeft, omdat je zakken chips wegwerkt aan de lopende band, dan zeg ik, je vraagt erom.' (interview 20)

Kort samengevat: Leden van de jongste drie generaties stellen gelijkheid en solidariteit boven individuele vrijheid. Lang niet alles kan tot de verantwoordelijkheid van de burger worden gerekend. Men wil geen Amerikaanse toestanden waarbij het 'ieder voor zich wordt'. De prijs van de dienst blijkt invloed te hebben op het vermogen om solidair te zijn.

6.4 Moet de overheid spreken?

6.4.1 Onderwijs

Overheid mag student achter de vordden zitten

	voor	neutraal	ambivalent	tegen
X – generatie	2		2	1
Verloren generatie	2		1	2
Protestgeneratie		1	2	2
Stille generatie	4	1		

Heeft de overheid in het geheel nog iets in te brengen volgens de burgers? Aan hen is de vraag gesteld of de overheid studenten mag stimuleren de studie binnen een beperkt aantal jaren af te ronden. Of moet ze hen de volle vrijheid geven, terug naar de eeuwige student bijvoorbeeld? Immers, zo rond de achttien jaar is ieder toch uitgegroeid tot een verantwoordelijke, zelfstandige burger...

Acht respondenten vinden dat de overheid best mag bepalen hoe lang studenten studeren, om meerdere redenen. Zo heeft de overheid er 'bakken met geld' ingestopt, het is niet meer dan normaal dat de overheid beperkingen mag stellen.

Daarnaast moet worden voorkomen dat er misbruik wordt gemaakt van het systeem, weg met de profiteurs! 'Die krijgen studiegeld en halen niets uit, gaan feesten, echt de student uithangen, aldus een lid van de Stille Generatie.

Een lid van de Stille Generatie vindt dat studenten te veel vrijheid nog niet aankunnen: 'Je doet maar, je doet maar... Je laat kinderen toch ook niet zwemmen zonder zwembandje. Dat hebben ze nodig.' (interview 18) Een ander lid van deze generatie wijst erop dat burgers veranderd zijn: mondiger, kritischer. De overheid moet sterker zijn om tegenwicht te bieden.

'Het hoeft geen dictatuur te zijn maar dat is het vroeger ook niet geweest.' (interview 17) Ten slotte wordt er gerefereerd aan de solidariteit: 'Ik geloof niet zo in het particuliere... Dan kan iedereen het voor zichzelf bepalen en dan wordt het nog veel erger. Dat alleen degenen met geld kunnen gaan studeren.' (interview 7) Het zou oneerlijk zijn als alleen de mensen met geld langer konden studeren.

Er worden ook kanttekeningen geplaatst bij een sturende overheid. 'Vroeger was het te ruim nu is het weer te strak. Raar dat er niets tussenin kan. Je hebt soms ruimte nodig om te kiezen en te onderzoeken. Nu moet je meteen weten wat je wil.' (interview 11)

Een respondent heeft zelfs nog actie gevoerd tegen het opleggen van dit soort regeltjes. 'Er is ruimte nodig voor studie, voor persoonlijkheidsontwikkeling... Er zijn steeds meer regeltjes.'

(interview 13) En gezien het geld wat studenten krijgen van de staat, zo zegt de moeder van een studente, hoe moeten ze in godsnaam in vier jaar afstuderen?

Eenzijds mag de overheid de burger best wat intomen; vooral de stille generatieleden zijn hier voorstander van. Om misbruik te voorkomen, voor de solidariteit, de noodzaak van een structuur en simpelweg omdat ze geld in het onderwijs heeft gestopt. Maar, de regels en plichten kunnen ook een belemmering zijn om te onderzoeken en je te ontwikkelen. Daarnaast moet je snel weten wat je wilt studeren, ook als je het nog niet weet. Moet je snel studeren, ook als je wegens geldgebrek verplicht bent bij te verdienen waardoor je de deadline niet haalt.

6.4.2 Sociale zekerheid

Verschillende generatieleden geven blijk van een wantrouwen in de regering. Over de keuzemogelijkheid om te kiezen tussen sparen in tijd of in geld: 'Ik vertrouw het nooit zo helemaal. Ik denk dat er gigantisch mee gerommeld wordt.' (interview 14) Een ander zegt weer: 'De staat kan je tegenwoordig ook niet meer vertrouwen... Iedere minister heeft weer een eigen stokpaardje en na vier jaar komt er een met een nieuw stokpaard binnen, of met een heksenbezem!' (interview 20)

Een respondent van de Protestgeneratie noemt het kiezen tussen sparen in tijd of geld 'de bekende standaardtruc om mensen tegen elkaar uit te spelen. Hoe meer je wilt, hoe minder betaalbaar.' (interview 13)

Een respondent van de X-Generatie en een van de Verloren Generatie stellen dat mensen bepaalde keuzes onderling wel kunnen regelen, zonder dat de overheid daarbij betrokken wordt. 'Discussie over VUT, prepensioen, fbv en weet ik het allemaal: geen gezeik, regel het zelf. Daar wil ik geen belasting voor betalen.' (interview 10)

Een lid van de X-generatie vindt het goed dat de keuzemogelijkheid er is: 'Jongere gezinnen met inkomensproblemen hebben weer andere behoeften. Die kiezen dan voor geld, wat je harder nodig hebt dan vrije tijd.' (interview 5)

Toch moet volgens de meesten - wat ook al bij "verantwoordelijkheid" is gezegd - de overheid handelen 'in naam der' solidariteit. Veel respondenten zijn bang voor een tweedeling, de overheid moet een vangnet blijven bieden.

Kortom: door gebrek aan vertrouwen in de overheid willen sommigen dat de overheid haar handen zoveel mogelijk thuishoudt. Ook is overheidsoptreden soms niet nodig omdat burgers

het zelf wel kunnen regelen. Maar vanwege de solidariteit moet de overheid wel optreden, iedereen moet goed terecht komen.

6.4.3 Zorg

Burgers die solidariteit in de zorg expliciet noemen

	wel	niet
X – generatie	3	2
Verloren generatie	4	1
Protestgeneratie	3	1
Stille generatie	1	4

In hoeverre moet de overheid zich nog bemoeien met de zorg? Heeft zij nog een vinger in de pap of is het de burger die vrijelijk zijn keuzes in deze sector moet maken? De overheid wil de burgers meer keuzevrijheid geven door hen onder andere te laten kiezen tussen zorgverzekeringspakketten, maar ook tussen specialisten en ziekenhuizen. Niet alle respondenten zijn echter blij met deze vorm van keuzevrijheid, om verschillende redenen. Zeven leden van de eerste drie generaties vragen zich af in hoeverre het hier om een keuzevrijheid gaat. 'Zo vrije keuzes zijn het ook weer niet. We worden nu weer voor het blok gezet met een basisverzekering.' (interview 7)

Vier respondenten, verdeeld over verschillende generaties, vragen zich af of dit de vrijheid is die mensen willen. Een respondent van de Verloren Generatie verwoordt het als volgt: 'Je bent toch wel gewend aan een vaststaande veiligheid. Je bent toch gewend dat dingen voor je geregeld worden. Sommige dingen moeten vastliggen, ter bescherming ook.' (interview 9)

Ander citaat: 'Ik weet niet of de overheid het bewust doet, maar het lijkt of ze afwil van haar zorgtaken. Ze legt het bij de burger, die uit angst van alles gaat kiezen of juist niet omdat ze daar de financiële middelen niet voor heeft.' (interview 6)

Een andere respondent verwoordt het als volgt: 'Zorg is geen afwasmiddel, maar een vorm van beschaving.' (interview 5)

Twee punten komen in deze uitspraken naar voren. Basiszorg moet gewoon goed geregeld zijn door de overheid. Een tweede punt is de bescherming die de overheid kan bieden: een aantal respondenten is bang dat er meer ongelijkheid komt. 'Ik vind het wel heel eng dat mensen met veel geld een duurder pakket kunnen doen.' (interview 8)

Vier leden van de Stille Generatie spreken niet over solidariteit of over keuzedwang, zij lijken hier neutraal tegenover te staan. *Dat* ze moeten kiezen, vinden ze soms wel lastig maar ze beschouwen het niet echt als een probleem. Ze keuren het niet af, noch keuren ze het goed.

In de afgelopen drie paragrafen zijn de opvattingen van burgers in interviews beschreven. Ik vat ze hieronder nog eens kort samen.

Respondenten willen graag zelfstandig kiezen en hiervoor verantwoordelijkheid nemen, met name in het onderwijs zien zij hier de voordelen van in. Wel vinden zij dat op jonge leeftijd (vaak tot en met de middelbare school) burgers de verantwoordelijkheid en zelfstandigheid niet altijd aankunnen. In de sociale zekerheid worden meer kantekeningen geplaatst: sommigen vrezen voor profiteurs of hebben überhaupt geen zin om zich in dergelijke keuzes te verdiepen. Dit speelt nog sterker op het terrein van de zorg, waar kiezen verschillende psychologische nadelen, zoals spijtgevoelens, met zich meebrengt. De stille generatieleden zijn over kiezen in deze twee laatste sectoren het minst negatief.

Het merendeel van de respondenten vindt dat de overheid plichten op moet leggen en zaken moet regelen. Dit ondanks het wantrouwen dat meerdere keren ten aanzien van de overheid wordt uitgesproken. Daarnaast kunnen alle regels een belemmering voor de eigen vrijheid en ontwikkeling zijn. Maar, het is noodzakelijk voor de solidariteit in ons land, daarnaast is het de taak van de overheid om deze basisvoorzieningen goed te regelen.

In de volgende paragraaf gaan we bekijken in hoeverre deze resultaten stroken met eerder verricht onderzoek.

6.5 Opvattingen in ander onderzoek

Zoals al eerder is aangegeven zijn er 'slechts' twintig interviews afgenomen met burgers. Daarom worden deze resultaten aangevuld met ander onderzoek naar de opvattingen van burgers over keuzevrijheid in het onderwijs, de sociale zekerheid en de zorg. Per overheidssector zullen de (bruikbare) resultaten worden weergegeven. In paragraaf 2.3 kan enige achtergrondinformatie over deze onderzoeken worden teruggelezen. Overigens, wanneer onderzoeken op het Internet zijn gepubliceerd, zijn in voetnoten de betreffende sites terug te vinden.

6.5.1 Onderwijs

Ouders over hun kind

Of leerlingen blij zijn met de (hoeveelheid aan) keuzes die ze kunnen maken in het onderwijs, heb ik niet kunnen achterhalen. In het SCP-rapport *Ouders over opvoeding en onderwijs* zijn wel de opvattingen van ouders over het basisonderwijs en voortgezet onderwijs van hun kinderen onderzocht. De doelstellingen 'zelfstandig leren' en 'kindgerichtheid' kunnen op zeer veel instemming rekenen. Voor de twee andere (leerlinggerichte) kenmerken – 'invloed voor de ouders en leerlingen' en 'pedagogische taken' – is veel minder steun. Er is een groot draagvlak voor het Studiehuis in het voortgezet onderwijs, waarin zelfwerkzaamheid en zelfstandigheid van de scholier een belangrijke plaats innemen. Er is echter ongeveer evenveel steun voor de (leerstofgerichte) aanpak, waarin orde en discipline en gehoorzaamheid een belangrijke plaats innemen. Veel ouders onderschrijven de uitspraak dat 'de leerkrachten duidelijke regels moeten hanteren'.¹⁰¹

Studenten willen kiezen

Er zijn meerdere onderzoeken gedaan naar de opvattingen van studenten over het bachelor-master systeem. Dit is in 2002 ingevoerd in het hoger onderwijs, onder andere om de keuzevrijheid van studenten te vergroten. De bacheloropleiding (drie jaar) volgt op een vooropleiding in het voortgezet onderwijs of middelbaar beroepsonderwijs. Binnen de bacheloropleiding kun je als student in je vrije keuzeruimte hoofd- en bijvakken (majors en minors) kiezen. Op de bachelor kan een masteropleiding volgen, van één of twee jaar.

¹⁰¹ http://www.scp.nl/publicaties/boeken/9037701582/Ouders_over_opvoeding_en_onderwijs.pdf

De Landelijke Studentenvakbond (LSVB) is een voorstander van 'de toverwoorden' keuzevrijheid en flexibele leerwegen. Over de uitvoering is ze echter alles behalve tevreden: Zo zegt ze op haar site het volgende: 'Keuzevrijheid kan alleen tot stand komen, als studenten daadwerkelijk weten wat ze kunnen kiezen. Transparantie in het onderwijsaanbod, duidelijkheid over toelatings en selectie-eisen zijn absoluut noodzakelijk en lijken tot op heden vaak te ontbreken.... Aanwezigheidsplicht en het afschaffen van herkansingsmogelijkheden staan daarbij haaks op het streven om de student meer keuzevrijheid te geven.'¹⁰² Hoe staan studenten aan universiteiten hier nu tegenover?

- De werkgroep PF, een vereniging bestaande uit een groep studenten die zich inzet voor de Technische Universiteit Eindhoven (TUE) schrijft in de notitie *Major changes, minor problems?* (maart 2005) dat studenten willen kiezen uit een breed en aantrekkelijk aanbod van minoren, waar ze echt belangstelling voor hebben. Er moet voldoende ruimte zijn voor eigen keuzes en een eigen invulling van de opleiding, zodat studenten hun individuele wensen kunnen realiseren.¹⁰³
- In januari 2003 is een evaluatie gedaan naar de invoering van major-minor aan de universiteit Twente. Ruim tweederde van de studenten wil volledige vrijheid wat betreft keuzes tijdens de studie. Dat de minors zorgen voor een grote mate van keuzevrijheid, daarover is meer dan driekwart van de studenten het eens (77%). Het merendeel (62%) van de studenten blijkt tevreden te zijn over het aanbod. Het overige deel vindt het aanbod eerder te beperkt (29%) dan te groot (9%).¹⁰⁴
- Aan de Rechtenfaculteit van Rotterdam zijn studenten verdeeld: 47% vindt dat er te weinig ruimte is voor het volgen van keuzevakken, terwijl ruim 49% vindt dat er voldoende ruimte voor keuzevakken is. Slechts één student vindt dat er te veel keuzevakken zijn.¹⁰⁵
- Aan de Universiteit van Amsterdam is van de 1500 studenten, 70,1% van mening dat er (ruim) voldoende keuzevrijheid is, 16% vindt dat dit (sterk) onvoldoende het geval is. Van de ondervraagden geeft 68,8 % aan wel eens een keuzevak te hebben gevolgd buiten de eigen studie. Hiervan geeft ruim een derde te kennen wel eens een keuzevak te hebben gevolgd aan een andere universiteit dan de UvA.

¹⁰² <http://www.lsvb.nl/artikel/bamainvoering>

¹⁰³ http://www.tue.nl/pf/publicaties/notities/major_minor.pdf

¹⁰⁴ www.utwente.nl/majorminor/evaluatie/evaluatie_major-minor_studentsamenvatting.pdf

¹⁰⁵ <http://www.oecr.nl/publ/Rapporten/Rapporten%202002/2002-02%20De%20docent%20en%20student%20gevraagd.pdf>

Verder komt naar voren dat driekwart van de ondervraagden geïnteresseerd is in het volgen van keuzevakken buiten de eigen opleiding. Iets meer dan de helft van de ondervraagden is geïnteresseerd in het volgen van keuzevakken aan een andere universiteit dan de UvA.

Studenten maken geen gebruik van keuzevrijheid

Tenslotte haal ik het onderzoek *Kiezen is een kunst* aan van het Interstedelijk Studentenoverleg (ISO). Hieruit blijkt dat studenten niet altijd gebruik maken van de aangeboden keuzevrijheid. Na het enquêteren van 284 studenten uit verschillende steden blijkt dat het nog steeds normaal is om zowel de bachelor als de master op één instelling te volgen. Dit ondanks het feit dat de bachelor en de master in principe twee verschillende opleidingen zijn. 4 op de 5 studenten blijft op de eigen instelling om een master te volgen. In veel gevallen heeft deze keuze niets te maken met de kwaliteit van de master of andere inhoudelijke beweegredenen.

Veel studenten geven aan dat ze passen voor alle rompslomp die het met zich meebrengt om aan een andere instelling of in het buitenland te studeren. Zij willen hun sociale leven in hun studentenstad niet opgeven. Daarnaast vinden velen het ook teveel regelwerk om ergens anders te gaan studeren.

Verder blijkt dat de mastervoorlichting gebrekkig is. Bijna de helft van de ondervraagden vindt de voorlichting vanuit de eigen instelling ronduit slecht.¹⁰⁶ De onderzoekers vragen zich af wiens verantwoordelijkheid deze kwestie is. Studenten zijn ook verantwoordelijk voor het aangeven van hun informatiebehoefte en voor het op zoek gaan naar informatie: kiezen is en blijft een kunst.¹⁰⁷

Interpretatie onderzoeken

Nogal wat onderzoeken zijn de revue gepasseerd, wat kan hier nu kort over worden gezegd? Ouders van leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs willen hun kinderen best wat ruimte geven, zolang dit maar geen afbreuk doet aan de discipline.

Zowel in Rotterdam en Amsterdam als in Twente is volgens studenten eerder sprake van te weinig dan van te veel keuzevrijheid. De door de LSVB genoemde bezwaren -weinig transparantie, onduidelijke informatie, te weinig keuzevrijheid- komen weinig in deze onderzoeken naar voren.

¹⁰⁶ http://www.iso.nl/listitem.php?menu_id=29&page_id=711

¹⁰⁷ <http://www.iso.nl/images/upload/files/Downloads34%20-%20rapport%20kiezen%20is%20een%20kunst.pdf>

Het onderzoek van het ISO geeft aan dat studenten lang niet altijd zin hebben van alle keuzemogelijkheden gebruik te maken. Studenten hebben geen zin in de papieren rompslomp en het regelwerk. Bovendien weegt de vertrouwde van de eigen universiteit, de eigen stad, zwaarder voor studenten bij de keuze voor een master. Over de informatieverstrekking zijn studenten niet al te positief. Aangetekend moet worden dat het in dit laatste onderzoek om de keuze voor een master gaat, niet om keuzevakken zoals in de andere drie onderzoeken.

6.5.2 Sociale zekerheid

Uiteindelijk wil men kiezen

Uit het onderzoek *De sociale zekerheid als burgerpolis* in opdracht van de Sociale Verzekeringsbank (SVB) blijkt dat weinig burgers het stelsel van sociale zekerheid transparant vinden.

Van alle burgers blijkt slechts 14% op de hoogte te zijn van het stelsel. 55% houdt zich op de vlakte door neutraal te antwoorden. 54% vindt het stelsel niet overzichtelijk.

Het stelsel is complex; er is een veelheid aan regelingen en de burger weet niet goed, wanneer hij ergens voor in aanmerking komt. Ook vindt tweederde het verwarrend dat de regelingen op verschillende manieren worden uitgevoerd. Drie kwart van de respondenten is er niet blij mee dat dit ook nog eens door verschillende instanties gedaan wordt.

In elke levensfase vinden mensen solidariteit belangrijker dan eigen verantwoordelijkheid. Voornamelijk mensen die eigen verantwoordelijkheid als basis zien voor de sociale zekerheid zijn geïnteresseerd in keuzevrijheid. Een meerderheid van de respondenten heeft meer vertrouwen in de overheid dan in de markt als uitvoerder van de sociale zekerheid.¹⁰⁸

De onderzoekers van de SVB stellen dat gemiddeld 70% van de respondenten belangstelling toont voor keuzevrijheid. Maar dit betreft slechts keuzes als de hoogte en duur van de uitkering, niet de keuzes tussen allerlei regelingen en uitvoerders.

Geen noodzaak tot verandering

In het rapport van het SCP, *Zelfbepaalde zekerheden*, wordt gesteld dat een deel van de bevolking in het geheel geen noodzaak ziet om de huidige regelingen te veranderen. 2% van de respondenten wil gebruik maken van alle mogelijkheden, meer dan een kwart wijst alle voorstellen af.

¹⁰⁸ http://www.svb.nl/Images/Burgerpolis_boekje_2a_tcm47-52504.pdf

Voorstanders van keuzevrijheid wijzen op het individuele belang van sociale verzekeringen en op de verschillende omstandigheden waarin mensen verkeren. Tegenstanders vinden dat de sociale zekerheid een taak van de overheid is. Ook vrezen zij dat meer keuzevrijheid ten koste gaat van de kwetsbare groepen in de samenleving. Overigens, ongeacht om welke keuzemogelijkheid het gaat, is het aantal potentiële gebruikers lager dan het aantal voorstanders.

Het SCP concludeert: 'Een belangrijk deel van de bevolking ziet in het geheel geen noodzaak om de huidige regelingen te veranderen. Dit staat haaks op de veronderstelling dat in de moderne maatschappij behoefte bestaat aan een sociale zekerheidsstelsel waarin meer ruimte is voor individuele keuzes. Het gegeven dat velen geen van de aangeboden keuzemogelijkheden voorstaan, wijst erop dat keuzevrijheid toch vooral een 'Haags begrip' is.'

Interpretatie onderzoeken

Opvallend is dat beide onderzoeken voor een groot deel dezelfde onderzoeksuitkomsten hebben, maar hier een andere conclusie uit trekken

De SVB stelt dat de meeste burgers meer keuzevrijheid willen, ondanks de moeite die burgers hebben met de complexiteit van het sociale zekerheidsstelsel. Burgers willen echter alleen kiezen bovenop bestaande voorzieningen: zekerheid staat voorop. Ze willen geen marktwerking, ze willen wel kiezen voor bijvoorbeeld de hoogte en lengte van een uitkering. Dit kan verklaren dat relatief meer jongvolwassenen voorstander zijn van keuzevrijheid, aangezien zij van bepaalde regelingen meer kunnen profiteren.

Daarnaast zijn 'verantwoordelijke' burgers eerder voorstanders van keuzevrijheid dan 'solidaire' burgers. Uit beide onderzoeken komt naar voren dat een ruime meerderheid van de burgers solidariteit belangrijk vindt.

Het onderzoek van het SCP, dat in tegenstelling tot de SVB concrete maatregelen aan de burger heeft voorgelegd, toont dat het enthousiasme voor keuzevrijheid groter is dan het uiteindelijke gebruik. Dit kan verklaren dat beide onderzoeken een ander beeld geven van de 'kiezende burger'.

6.5.3 Zorg

Kiezen, graag.

Willen burgers graag kiezen in de zorg? Wat betreft de inrichting van de zorg lijken burgers graag te willen kiezen.

In opdracht van de Raad voor Volksgezondheid (RVZ) is het onderzoek *De wensen van zorgcliënten in Europa* uitgevoerd. Er is gekeken naar de wensen van cliënten ten aanzien van keuzemogelijkheden in de verschillende fases van het zorgproces.

Nederlanders blijken minder belang te hechten aan keuzemogelijkheden dan de Fransen, Belgen en Duitsers. Alleen de Engelsen zijn negatiever. De Raad stelt dat dit komt doordat Nederlanders nog niet gewend zijn aan de keuzemogelijkheden en doordat ze hechten aan de oude vertrouwde situatie. Niettemin wil het merendeel van de Nederlanders graag kiezen. Daarnaast zijn Nederlanders bereid om het meeste te betalen voor extra keuzemogelijkheden. Bijna driekwart (72 %) is bereid 2.50 euro of meer aan premie te betalen. Voorwaarde is dat ze weten wat dit oplevert. Mannen zijn meer dan vrouwen bereid om de portemonnee te trekken in ruil voor grotere keuzemogelijkheden, hbo'ers meer dan universitair opgeleiden. Jongeren hebben over het algemeen minder voorkeuren dan ouderen, maar stellen hoge eisen: ze hebben een hekel aan wachtlijsten en 'gedoe': ze zijn meer dan anderen bereid om zich hieraan te onttrekken.¹⁰⁹

In het onderzoek *Botsingen in de spreekkamer*, in opdracht van NIVEL en KNMG, oordeelden 504 burgers en 691 artsen over vraaggestuurde inrichting van de zorg. Onder burgers overheerst de opvatting dat de inrichting van de zorg moet worden gekenmerkt door aandacht voor keuzevrijheid en keuze-informatie, ofwel: marktwerking. Ouderen en laag opgeleiden zijn hier positiever over dan jongeren en hoog opgeleiden. Vooral voor minder mondige consumenten is het belangrijk dat de zorg zo wordt ingericht dat hun stem wordt gehoord.

Een van de belangrijkste belemmeringen voor goede zorg is volgens het merendeel van de burgers en een gebrek aan informatie om de keuze op te baseren.

¹⁰⁹ http://www.rvz.net/data/download/De_wensen_van_zorgcliënten_in_Europa.pdf

Kiezen, het zal me een zorg wezen!

Het onderzoek *De keuze van ziekenfondsverzekerden voor een zorgverzekeraar* laat zien dat slechts een klein deel van de verzekerden overweegt te wisselen: 200 van de 846 ziekenfondsverzekerden (24%) overwegen om te veranderen van ziekenfonds. Slechts 76 respondenten proberen het ook echt en slechts 56 verzekerden zetten de stap (7%).

De keuze voor een ziekenfonds blijkt nauwelijks gebaseerd op een rationele afweging van prijs en product. De meest genoemde reden is dat men al van jongs af aan bij het betreffende ziekenfonds is aangesloten.

Een zeer recent onderzoek door Marc Pomp en Victoria Shestalova bevestigt deze resultaten. In september 2004 hebben zij 1800 respondenten geënquêteerd. Bij ziekenfondsen reageren consumenten nauwelijks op prijsverschillen. Pas bij een prijsverschil van 100 euro zegt 50% van de consumenten over te zullen stappen.

Mensen vinden dat er slechts kleine verschillen zijn tussen zorgverzekeraars. Daarnaast ziet men op tegen de administratieve rompslomp en het vele uitzoekwerk die een overgang met zich meebrengen. Verzekerden die overwogen te wisselen, waren jong en hoog opgeleid. Ze zeiden de wisseling te overwegen vanwege de kosten.

Margo Trappenburg tenslotte stelt in haar inaugurele rede *Gezondheidszorg en democratie* dat chronisch zieken en gehandicapten vermoedelijk blij zijn met meer keuzevrijheid. Zij kunnen het prettig vinden om te weten wat de zorgmarkt allemaal te bieden heeft. Zo kunnen ze uitzoeken wat de goedkoopste manier is om hun ziekte te laten behandelen, wat de gevolgen van hun ziekte zijn, wie de beste arts is... Een ander verhaal is het voor de 'gezonde' burgers die af en toe ziek zijn en die, of ze nu ziek zijn of niet, moeten kiezen. Voor hen is het vergelijken van verzekeraars onbegonnen werk: 'Waar moet je in hemelsnaam beginnen? Je zou een auto-ongeluk kunnen krijgen, maar ook een hartaanval, of...'

Ze haalt de resultaten aan van onderzoeken van het instituut Beleid en Management van de Gezondheidszorg (iBMG). Hieruit blijkt dat patiënten in Nederland, Engeland en de VS zo goed als niets doen met alle informatie over wachtlijsten, bekwaamheid van de arts, grootte van het ziekenhuis. Van groter belang zijn eerder zaken als nabijheid, advies van de huisarts en bekendheid. Andere iBMG onderzoekers wijzen erop dat mensen in het algemeen niet zo gek zijn op kiezen, en al helemaal niet in de zorg.

Eens behandeld in een ziekenhuis in plaats X door dokter Y is altijd behandeld in plaats X door dokter Y. Mensen zijn geneigd automatisch voor hetzelfde te kiezen.

Wat betreft de ziektekostenverzekeraar, ook op dit gebied blijkt maar een klein percentage burgers te veranderen.

Interpretatie onderzoeken

Ook in de zorg komen onderzoekers tot verschillende conclusies. Dit betekent echter niet dat burgers heel tegenstrijdige wensen hebben. Het onderzoek *Botsingen in de spreekkamer* concludeert dat de meeste mensen, waaronder vooral ouderen en laagopgeleiden, naar meer keuze-informatie en keuzevrijheid verlangen.

Burgers verstaan hier onder keuzevrijheid: goede informatie, kwalitatief goede zorg, een goede relatie met de huisarts, afstemming op individuele wensen, medezeggenschap. Tussen specialisten wil tweederde liever niet kiezen. Ook de burgerkindjes van de RVZ willen graag kiezen hoe, door wie en waar zij behandeld worden. Keuzevrijheid is hier: een voorkeur hebben voor de plaats van behandeling en de behandelaar. Hieruit blijkt echter niet dat burgers behoefte hebben aan marktwerking in de zorg.

Uit onderzoek van het iBMG blijkt dat mensen niet graag kiezen in de zorg. Uit onderzoek blijkt dat mensen heel weinig gebruik maken van keuzemogelijkheden in de zorg.

Ook een keuze tussen zorgverzekeraars is niet aantrekkelijk voor mensen, zolang ze gezond zijn. Aangezien het merendeel van de burgers niet chronisch ziek is, is de invoering van keuzevrijheid hier discutabel. Redenen zijn: de geringe verschillen tussen verzekeraars, de administratieve rompslomp en het vele uitzoekwerk. Ook hier kunnen voorstanders van keuzevrijheid vooral onder ouderen worden gevonden.

In de analyse in de volgende paragraaf ga ik hier verder op in.

6.6 Een analyse: voor of tegen...

In het theoretische kader zijn een aantal voor- en nadelen van keuzevrijheid besproken. Deze theorieën ga ik nu relateren aan de opvattingen van burgers in de interviews en in het eerder verricht onderzoek. Argumenten voor en tegen keuzevrijheid worden in de verschillende paragrafen vaak meerdere keren genoemd. Daarnaast komen sommige argumenten in meerdere overheidssectoren terug. Om niet in herhaling te vallen en de analyse toch zo gestructureerd mogelijk te houden, houd ik de indeling aan die in het theoretisch kader is gehanteerd, waarbij voor- en nadelen in vijf paragrafen zijn opgesplitst. De genoemde voordelen, de eventueel daarbij horende nadelen (en vice versa) komen in dezelfde volgorde aan bod. Aangezien de onderzoeksresultaten uit de interviews en enquêtes worden behandeld, gaat het om meerdere groepen of individuele burgers. Voor de duidelijkheid spreek ik over enquêteburgers en interviewburgers. Wanneer over burgers wordt gesproken, worden beiden bedoeld.

Keuzevrijheid maakt (on)gelukkig

Opvallend is dat alle interviewburgers graag zelfstandig *willen* kiezen. Zij noemen meerdere argumenten, die ook in de theorie aan bod komen.

In het onderwijs willen burgers zichzelf ontwikkelen, door met zichzelf bezig te zijn en over dingen na te denken. Met name de X-generatie noemt deze voordelen meerdere keren.

Daarnaast willen interviewburgers van alle generaties in de drie overheidssectoren kiezen wat bij hen past. Ook de behoefte om de menselijke waardigheid tot uitdrukking te brengen wordt genoemd: je eigen pad kiezen, zelfstandig zijn, zelf vormgeven aan je leven. Dat past bij het beeld van de moderne individualistische burger, die op zijn eigen manier vorm wil geven aan zijn leven.

Interviewburgers zeggen zelfstandig te kunnen kiezen, niettemin hebben zij hier soms moeite mee. Kiezen 'in het algemeen' willen de burgers graag, maar wanneer er per sector een aantal keuzemogelijkheden worden voorgelegd, verandert dit.

Een aantal nadelige gevolgen die Schwartz beschrijft, worden ook door interviewburgers van de eerste drie generaties onderschreven. Zo zijn er de twijfels die de kop op steken, voor of na het maken van een keuze. Vooral vrouwelijke respondenten beschouwen dit als iets negatiefs.

Dit is het probleem van 'had ik maar' en 'wat als'. In de zorg komt dit duidelijk naar voren. Van te voren weten we vaak niet, aldus interviewburgers van de eerste drie generaties, welke

ziekte we kunnen krijgen. Een ziektekostenverzekering uitzoeken betekent in het nieuwe zorgstelsel dat mensen van te voren bepalen voor welke ziektes zij zich verzekeren. Door deze twijfels vooraf, ook wel geanticipeerde spijt genoemd, vindt men het moeilijk om een inschatting te maken. Spijt achteraf is er ook, weer in de zorg: als je voor tandartskosten niet verzekerd bent en je een uitgebreide wortelkanaalbehandeling moet ondergaan, is de kans op spijt groot.

Daarnaast is er het mogelijksverlies, bijvoorbeeld in het onderwijs: bij een uitgebreid basispakket aan vakken loop je niet de kans om iets te missen, waardoor je later een bepaalde baan niet kunt krijgen. Liever alles dan niets.

Opvallend is dat leden van de stille generatie weinig last hebben van twijfels of spijtgevoelens. Dit kan samenhangen met hun rationele kijk op de wereld, waar in de volgende deelparagraaf op wordt teruggekomen

Daarnaast geven interviewburgers en enquêteburgers aan dat ze niet altijd zin hebben om zich te verdiepen in verschillende spaarregelingen, de interessantste masters op universiteiten en de voordeligste zorgverzekeraars. Dat kost tijd en energie, die mensen soms niet hebben naast hun dagelijkse besommeringen. Wat in het bijzonder uit de enquêtes naar voren kwam, is dat burgers geen zin hebben in de rompslomp van papieren en het regelwerk.

Slechts één interviewburger noemde de administratieve kwellen. Ik wijd dit aan toeval, aangezien in de drie overheidssectoren enquêteburgers dit juist als een belangrijke barrière beschouwen.

Ook een teveel aan keuzemogelijkheden en keuze-informatie kan gekmakend zijn. Enquêteburgers ergeren zich aan de vele regelingen en verschillende uitvoerders in de sociale zekerheid. Dat kan het feit verklaren dat in deze sector ouderen in de enquêtes aangaven weinig gebruik te maken van alle regelingen. Zij willen graag zelfstandig kiezen, zolang ze maar weten wat, hoe en wanneer. Te veel informatie lijken mensen niet in zich op te kunnen nemen. Daarnaast moet de informatie duidelijk zijn: enquêteburgers hebben moeite met de complexiteit van het nieuwe sociale zekerheidsstelsel en het nieuwe zorgstelsel. Daarnaast moeten de verschillen tussen opties wel duidelijk zijn, wat bij zorgverzekeraars niet het geval blijkt te zijn.

Het is vooral de praktische verantwoordelijkheid die enquêteburgers aankaarten: al het geregeld en getob. De emotionele verantwoordelijkheid wordt niet expliciet genoemd bij één van de drie sectoren. In enquêtes is de kans dan ook groter, dat onbewuste gevoelens minder aan de oppervlakte komen.

Kiezen is (niet) eigen aan de mens

Bijna unaniem is men het erover eens dat niet iedereen even goed in staat is om zelfstandig te kiezen, om verantwoordelijkheid te nemen; mensen zijn nu eenmaal verschillend.

Respondenten in interviews lijken hierbij vaak positiever over zichzelf dan over anderen te denken. *Ik* kan wel verantwoordelijk zijn en zelfstandig kiezen, maar kan de ander dit ook? Burgers zeggen te kunnen kiezen, maar niet te jong. Dit kan samenhangen met het probleem van zelfkennis: weten ze al wat ze willen? Nadat ze de middelbare school hebben verlaten, moet dit volgens de meeste interviewburgers toch wel mogelijk zijn. Dan kunnen en willen ze de verantwoordelijkheid en zelfstandigheid wel aan.

Of ze er gebruik van maken is een tweede. Uit interviews en enquêtes blijkt dat ze graag kiezen in het onderwijs. Zo willen studenten graag keuzevakken, maar een geheel andere master lijkt de vertrouwde structuur te veel omver te werpen.

Leden van de eerste twee generaties kiezen vooral op basis van gevoel. De twee oudere generaties en vooral de stille generatieleden, kiezen meer op rationele gronden. Het vermogen om te kiezen lijkt te komen met de jaren, zoals enkele interviewburgers zeggen. Toch moeten vooral de stille generatieleden het ontgelden, als het over zelfstandig kiezen gaat. Interviewburgers uit andere generaties denken dat ouderen niet met de huidige keuzevrijheid om kunnen gaan.

Eerder kwam al aan bod dat stille generatieleden zeggen weinig last te hebben van twijfels of gevoelens van spijt. Ze lijken de personificatie van het bewuste, autonome wezen van Berlin, dat weloverwogen zijn keuzes kan maken. Aangetekend moet worden dat, in het geval van de zorgverzekering, ouderen zich hier al vaker dan andere generaties in hebben verdiept. Jongeren, zo blijkt uit een enquête van de RVZ, hebben minder voorkeuren dan ouderen maar stellen hogere eisen. In een interview stelt een lid van de stille generatie dat jongere mensen mondig zijn en zoveel eisen, dat een 'nee' door hen moeilijk geaccepteerd wordt. De jonge generatie is hiermee opgegroeid: alle mogelijkheden liggen zo voor het oprapen, waardoor ietsje minder al snel veel onvrede opwekt. Jongeren lijken toch eerder maximaliseerders te zijn: goed genoeg is nooit genoeg. Ouderen lijken meer op genoegennemers, ze zijn eerder tevreden met een bepaalde keuze die ze hebben gemaakt of moeten maken. Maar. Stille generatieleden kunnen en willen rationeel en weloverwogen keuzes maken, zolang ze duidelijke en juiste informatie krijgen, anders haken vooral leden van de stille generatie af. Daarnaast wordt de angst geuit dat zij niet voldoende mondig zijn om inhoud aan keuzevrijheid te geven.

Ten slotte wordt meerdere keren door interviewburgers gesteld dat laaggeschoolden meer moeite hebben met alle keuzes dan hooggeschoolden. Het is namelijk de vraag of die hier wel de moeite voor kunnen en willen nemen, en of ze de informatie wel tot zich kunnen nemen. Uit de interviews blijkt echter niet dat laaggeschoolden hiervan meer last hebben, of dat ze minder bereid zijn zich in keuzemogelijkheden te verdiepen. Wel blijkt dat zij vaak minder op de hoogte zijn van keuzemogelijkheden, die de overheid aan hen presenteert. In de enquêtes over de sociale zekerheid blijkt dat, evenals de oudere generatie, de laaggeschoolden keuzevrijheid minder positief beoordelen. Net zoals bij de ouderen kan dit te maken hebben met het feit dat er te veel informatie en te complexe informatie is.

Transparantie of ondoorzichtigheid

Zoals gezegd vinden burgers transparantie belangrijk, ze willen weten wat ze kiezen. Ze zeggen niet te verwachten dat een vrije markt de transparantie vergroot. Ook andere voordelen van keuzevrijheid zoals vernieuwing en technologische ontwikkeling worden niet genoemd. Transparantie moet door de overheid worden gecreëerd volgens het merendeel van de burgers. Vermeld moet worden dat het aantal linkse kiezers lichtelijk oververtegenwoordigd en het aantal (centrum-)rechtse kiezers ondervertegenwoordigd is. Wanneer de meeste respondenten voor de VVD hadden gestemd, waren er wellicht meer pleidooien voor de vrije markt gehouden. Complexiteit en onduidelijkheid bij het maken van een keuze worden niet gewaardeerd. Collectieve nadelen op de lange termijn, creativiteit die door de veelheid aan keuzes niet wordt gestimuleerd, noemen burgers niet.

Er wordt wel een aantal keren gesproken over een verborgen onvrijheid: burgers vragen zich af in hoeverre de keuzevrijheid, die de overheid hen geeft, reëel is. Dit kan samenhangen met een wantrouwen dat meerdere interviewburgers in de overheid hebben. Vooral de eerste drie generaties vragen zich af of de gepredikte keuzevrijheid niet een manier is om de burger lekker te maken en 'ongemerkt' te kunnen bezuinigen. Zij krijgen keuzes opgelegd waar ze niet om vragen, in feite worden ze voor het blok gezet. Uit enquêtes blijkt overigens dat mensen die naar solidariteit streven, over het algemeen meer vertrouwen hebben in de overheid. Alleen de Stille Generatie lijkt zich over een verborgen onvrijheid geen zorgen te maken. Ze hebben dan ook de minste kritiek op de overheid.

Solidariteit of eigen verantwoordelijkheid

Wat in bijna elk interview en in elke enquête en elk interview over de sociale zekerheid en gezondheidszorg terugkwam, was het beroep op solidariteit. Burgers hebben meer vertrouwen in de overheid dan in de markt als uitvoerder van publieke diensten. Een nationaal systeem kan, eerder dan een markt, ongelijkheid en onsolidair gedrag voorkomen.

Solidariteit, wat heeft dat te maken met instaan voor de consequenties van je keuzes? Welnu, jij maakt zelf keuzes waarvoor jij zelf verantwoording moet dragen. Jouw keuze. Jouw verantwoordelijkheid. Eén respondent noemde dit cynisch: 'ikke ikke ikke en de rest kan stikken'. In de interviews kwam een angst naar voren dat we ooit dergelijke toestanden in Nederland zullen krijgen. Dat eigen verantwoordelijkheid neerkomt op onverschilligheid, dat het je eigen schuld is. De meeste burgers bestrijden dat het altijd 'eigen schuld, dikke bult' is. De één loopt nu eenmaal meer risico, of heeft het minder goed getroffen dan de ander.

Zo is de helft van de geïnterviewden tegen het straffen van mensen voor ongezond gedrag.

Alleen de leden van de stille generatie vinden dat de overheid zich hier mag laten gelden.

Deze generatie vindt eveneens dat studenten door de overheid mogen worden aangesproken op hun verantwoordelijkheid. Dit kan te maken hebben met het feit dat van de drie vertegenwoordigers van niet-linkse partijen, twee tot deze generatie behoren. De steekproef is echter te klein om hier duidelijke uitspraken over te kunnen doen.

Over de vraag of mensen verantwoordelijk gedrag kunnen vertonen in de sociale zekerheid, zijn de geïnterviewden verdeeld. Weer zijn het de leden van de stille generatie die solidariteit minder vaak expliciet noemen. Ze lijken zich eerder druk te maken om burgers die zich niet verantwoordelijk gedragen.

Van profiteurs zijn interviewburgers overigens niet gediend: het is prima voor anderen te betalen, zolang er van deze solidariteit geen misbruik wordt gemaakt. Maar het lijkt de meeste burgers, dat het voor de overheid een bijna onmogelijke taak is om dit te bewerkstelligen en te controleren. Want hoe kan je nu toezien op ieder individu afzonderlijk? Eén interviewburger zegt minder zin te hebben om voor anderen te betalen als het zorgstelsel te duur wordt. Het centraal stellen van financiële plaatjes blijkt invloed te hebben op het solidariteitsgevoel.

We kiezen anders/hetzelfde

Duyvendak stelde dat de vrijheid van mensen om keuzes te maken, niet persé betekent dat ze daardoor ook andere keuzes maken. In de interviews zeggen leden van alle generaties meerdere malen dat ieder individu verschillend is en dat hierop moet worden ingespeeld door de overheid. Mensen zijn volgens hen verschillend, hebben verschillende wensen en behoeften. 'Mensen willen zich een houding geven tegenover de uniformiteit, de veralgemening, de mediocriteit', om met Verhofstadt te spreken.

Iemand anders die voor jou bepaalt welke vakken je leuk vindt, kan afbraak doen aan jouw individualiteit, jouw persoonlijke levenssfeer. Het gaat om jouw eigen leven, het is *jouw* ding. Wellicht kun je, door tijd te kopen met je salaris, de landen bezoeken die je vrienden nog niet hebben gezien. En bij zorgverzekeraars kun je weer aanbiedingen aantreffen, waardoor je net iets afwijkt van de rest: Wie kan jou de (verzekerde) behandeling van je burn-out in dat Zwitserse kuuroord navertellen?

Uit enquêtes blijkt echter dat mensen weinig gebruik maken van al die individuele keuzes: de hang naar het oude vertrouwde is groter in de drie sectoren. In de woorden van Swierstra: 'Mensen zijn te zeer gehecht aan een bepaalde zekerheid om voortdurend nieuwe mogelijkheden op te zoeken en alles tegen elkaar af te wegen. Wat zij eerder verlangen is de zekerheid van een goede dienst of product.' Een keuze tussen AGIS en Zilveren Kruis Achmea draagt blijkbaar te weinig bij aan het creëren van eigen persoonlijkheid of aan het uiten van de individualiteit. Echter, aangezien mensen steeds meer met dit soort keuzes worden geconfronteerd, is het de vraag of op de termijn nog wel prioriteit aan echte essentiële keuzes wordt gegeven.

6.7 Samenvattend

Wat zijn nu, in het kort, de opvattingen van vier generaties burgers met betrekking tot individuele keuzevrijheid? Hier kan geen omvattend antwoord op worden gegeven, burgers zijn niet voor of tegen keuzevrijheid. Toch zijn er een paar duidelijke trends te signaleren.

Ten eerste: hoe verder de keuzes van de burger af staan, hoe minder hij het vermogen en de wil lijkt te hebben om invulling te geven aan keuzevrijheid. In het onderwijs is men het meest positief: individuele verschillen, zelfontwikkeling en zelfexpressie worden genoemd.

In de sociale zekerheid staan de meeste interviewburgers neutraal tot positief tegenover de levensloopkeuze: het betreft de indeling van hun leven.

Over de inrichting van de zorg willen een aantal burgers wel meebeslissen: de huisarts, de behandelplaats, de manier waarop ze behandeld worden. Maar marktwerking in de zorg gaat een stapje te ver. Ook ten opzichte van de keuze tussen zorgverzekeraars staan de meeste burgers afhoudend. Burgers lijken zichzelf eerder te beschouwen als financiële en administratieve analfabeten dan als keuzebeesten. Een uitzondering vormen de stille generatieleden, hier kom ik in het laatste punt op terug.

Ten tweede is er sprake van een kloof tussen 'willen' en daadwerkelijk 'doen'. Zo kunnen studenten kiezen voor een master op een andere universiteit, maar gebeurt dit weinig. Kunnen burgers geïnteresseerd zijn in keuzevrijheid in de sociale zekerheid maar maken ze hier relatief weinig gebruik van. Worden ze in de gelegenheid gesteld om zelf een verzekeraar te kiezen, stappen ze in de praktijk zelden over. We kiezen niet anders, noch hetzelfde: we kiezen gewoon niet. In de enquêtes waar keuzevrijheid werd bejubeld is dan ook alleen het draagvlak gemeten, niet de keuzevrijheid in de dagelijkse praktijk. Sommige burgers zeggen uitdrukking te willen geven aan hun individualiteit, uit de praktijk blijkt dat hun hang naar het vertrouwde en naar zekerheid groter is.

Ten derde: in alledrie sectoren hebben enquêteburgers een afschuw van complexiteit en een weerzin tegen te veel administratieve rompslomp en regelwerk. Opvallend genoeg kwam dit laatste bezwaar weinig terug in de interviews, maar des te meer in de enquêtes. Meer transparantie is geboden, een taak die de overheid op zich zou moeten nemen. Weinig burgers zien hiervoor heil in de vrije markt.

Kortom, niet de lasten, wel de lusten: 'De klant is koning' en de gemiddelde burger wil geen klant (van de markt) maar wel koning zijn.

Die markt, en zo komen we op het vierde punt, is een bedreiging voor de solidariteit, waar het merendeel van de burgers veel waarde aan hecht.

Er wordt erkend dat burgers hun eigen verantwoordelijkheid moeten nemen, vooral de stille generatieleden benadrukken dit. Mensen moeten niet profiteren van een nationaal systeem. Eveneens wordt erkend dat het een bijna onmogelijke taak is voor de overheid om dit te controleren. Toch prefereren burgers een nationaal systeem, waarin iedereen recht heeft op een redelijk niveau van zorg en sociale zekerheid. Ze zijn bang dat keuzevrijheid uitmondt in 'eigen schuld, dikke bult'.

Tenslotte is er nog een aantal andere duidelijk waarneembare verschillen tussen de verschillende burgers. Deze verschillen zijn waarneembaar op het niveau van generatie, opleiding en geslacht. Uit interviews blijkt dat de generatie waartoe iemand behoort, invloed heeft op zijn opvattingen. De eerste twee generaties zijn positiever over keuzevrijheid in het onderwijs in vergelijking met de andere twee generaties. In de sociale zekerheid en de zorg zijn de laatste twee generaties relatief vaak voorstander van keuzevrijheid. Vooral de stille generatieleden wijken af van andere respondenten: zij willen namelijk best kiezen. Met name in de zorg komen de stille generatieleden het meeste naar voren als keuzeliefhebbers (of het minste als keuzehaters). Dit is tegengesteld aan de verwachtingen van andere generatieleden. Ook laagopgeleiden, die worden verondersteld minder in staat en bereid te zijn om te kiezen, lijken verkeerd te worden ingeschat. Zij zeggen niet meer moeite te hebben met of negatiever te staan tegenover de gepresenteerde keuzemogelijkheden. Twee categorieën die meer moeite heeft met verantwoordelijkheid en zelfstandigheid, worden gevormd door verloren generatieleden en door vrouwen, die minder vaak dan mannen op rationele gronden kiezen.

In het volgende hoofdstuk wordt bekeken in hoeverre deze opvattingen overeenstemmen met die van de kabinetten Kok en Balkenende.

Hoofdstuk 7 Mensbeeld of wensbeeld?

7.1 Inleiding

In de vorige hoofdstukken is, met behulp van theorieën, antwoord gegeven op de twee deelvragen. Achtereenvolgens zijn het mensbeeld van de kabinetten Kok en Balkenende en de opvattingen van de burgers beschreven en geanalyseerd.

Wat is nu de keuzevrijheid die burgers verlangen? Staan de kabinetten Kok en Balkenende dezelfde soort van keuzevrijheid voor? Hieronder volgt een analyse van de hoofdvraag:

In hoeverre beantwoorden vier generaties burgers aan het mensbeeld van de regeringen Kok I en II en Balkenende I en II met betrekking tot individuele keuzevrijheid?

In de komende vier paragrafen worden opvattingen van de kabinetten aan die van burgers gekoppeld. De paragrafen behandelen, zwart-wit gesteld: Markt versus publiek systeem; eigen verantwoordelijkheid versus solidariteit; hoge eisen versus menselijke tekortkomingen; keuzevrijheid als ideaal versus keuzevrijheid in de praktijk.

7.2 Keuzevrijheid op de markt

In paragraaf 1.4 werden verschillende vormen van keuzevrijheid onderscheiden. Ten eerste wordt keuzevrijheid beschouwd als het maken van keuzes binnen het publieke systeem. De tweede vorm van keuzevrijheid is om uit het publieke systeem te stappen en de markt op te gaan.

Balkenende vindt dat de overheid meer taken moet afstoten dan ze daarvoor heeft gedaan. Dit betekent dat verschillende overheidsdiensten aan de vrije markt worden overgelaten. Er moet een groter beroep worden gedaan op de eigen verantwoordelijkheid van burgers. Ook Kok pleit voor een betere verdeling van verantwoordelijkheden (ofwel: meer eigen verantwoordelijkheid voor de burger). Hij is echter wat voorzichtiger: de verzorgingsstaat moet worden ingeperkt, maar mag geen marktstaat worden. Niettemin blijkt uit bestudering van de regeringsdocumenten dat beide kabinetten hoofdzakelijk de tweede vorm van keuzevrijheid nastreven.

Uit interviews en enquêtes komt naar voren dat de meeste burgers een voorkeur hebben voor de eerste vorm van keuzevrijheid. De overheid moet zorg dragen voor de basisvoorzieningen onderwijs, sociale zekerheid en zorg. Dit wil niet zeggen dat burgers altijd tevreden zijn met

de wijze waarop deze basisvoorzieningen zijn ingericht, of dat zij alle vertrouwen hebben in de kabinetten. Met name burgers van de drie jongste generaties zijn wel degelijk kritisch ten aanzien van het huidige en toekomstige regeringsbeleid.

Zowel een aantal leden uit jongere generaties als enkele zeer kritische leden van de protestgeneratie, vragen zich met name in de zorg af hoe echt die keuzevrijheid is. Ze beschouwen de keuzemogelijkheden die de kabinetten hen voorspiegelen niet zozeer als keuzevrijheid, zij voelen zich eerder voor het blok gezet. Eerder werd al de uitspraak van een jonge respondent aangehaald dat 'zorg geen afwasmiddel is'. Voor de basisvoorzieningen moet de overheid zorgen, puur omdat dit haar taak is. Kok komt aan deze opvattingen het meeste tegemoet, aangezien hij relatief meer voor collectieve verantwoordelijkheid pleit dan Balkenende. De stille generatielieden, die hun naam danken aan het feit dat ze niet meededen aan de het maatschappelijk protest in '68, houden zich ook nu rustig.

7.3 Rechtvaardige keuzevrijheid

Misschien wel het meest belangrijke aspect dat burgers aanhalen, is de zorg die de overheid moet dragen voor de solidariteit. Het merendeel van de burgers heeft angst voor een verlies van de solidariteit. Keuzevrijheid, zoals die nu wordt ingevoerd, associëren zij met eigen verantwoordelijkheid, meer marktwerking, dus minder solidariteit.

Het mag niet zover komen, als dat al niet het geval is, dat je slechts keuzevrijheid hebt met een dikke portemonnee. Eigen verantwoordelijkheid is wel belangrijk, maar mag niet te ver doorslaan in onverschilligheid of te grote verschillen tussen mensen. Ondanks het feit dat er (moeilijk te controleren) profiteurs zijn, willen de meesten dat iedereen in gelijke mate over keuzevrijheid kan beschikken.

Oplettende lezers herkennen hierin de angst voor de derde vorm van keuzevrijheid. In dit geval kunnen niet alle mensen gebruik maken van de keuzevrijheid. Zij hebben geen tijd, geld, of verstandelijk onvoldoende in huis, om van keuzemogelijkheden gebruik te kunnen maken. Zo kan het voor een bijstandsmoeder met drie kinderen relatief lastig zijn om na te denken over sparen in de toekomst.

Opvallend is dat geïnterviewde stille generatielieden minder vaak spreken over solidariteit. Zij, evenals een zeer klein aantal leden van andere generaties, vinden het vooral rechtvaardig dat burgers zelf verantwoordelijkheid nemen. Wanneer zij dit nalaten moeten zij hierop worden aangesproken en eventueel gestraft.

In de documenten onder Balkenende wordt solidariteit weinig genoemd: eigen verantwoordelijkheid moet 'vanzelf' solidariteit creëren. Kok ziet het nog meer als een taak van de overheid om solidariteit te bewaken. Zijn uitspraken komen het dichtst bij de opvattingen van het grootste deel van de respondenten. Niettemin zitten er voor burgers grenzen aan de eigen verantwoordelijkheid: zo hebben sommige burgers minder zin om solidair te zijn, als het voor henzelf te duur wordt. Het eigenbelang van mensen speelt wel degelijk een rol: ze kunnen wel verantwoordelijkheid nemen voor zichzelf, en de *wil* om dit ook voor anderen te doen is in ieder geval aanwezig. Maar of zij in de praktijk ook altijd solidair kunnen zijn in een systeem, waar eigen verantwoordelijkheid, financiële kostenplaatjes en individuele behoeften een hoofdrol spelen, is nog maar de vraag.

7.4 Veeleisende keuzevrijheid

Een enkele keer wordt door Kok en Balkenende opgemerkt dat de eisen, die de overheid aan burgers stelt, erg hoog zijn. Maar de samenleving is nu eenmaal veranderd, diversiteit is toegenomen, de economie moet zich sneller ontwikkelen, kortom: keuzevrijheid is onvermijdelijk. Burgers worden hierbij beschouwd als redelijke, zelfstandige en calculerende individuen. Kok benadrukt het belang van ontplooiing en ontwikkeling van mensen, zodat zij daadwerkelijk sterk en mondig worden.

Uit de interviews blijkt dat burgers vallen in de psychologische valkuilen, die Schwartz en anderen hebben aangekaart. Zo is er het onvermogen om vooruit te kijken, de spijt vooraf en achteraf, twijfels, stress, onrust en de druk die verantwoordelijkheid met zich meebrengt. Vooral vrouwen en verloren generatieleden zeggen last te hebben van de emotionele verantwoordelijkheid en twijfels. De onzekerheid die verloren generatieleden hadden tijdens de economische recessie lijkt ook op dit gebied tot uiting te komen. Een andere opvallende uitkomst, is dat de twee jongere generaties de meeste moeite hebben met allerlei keuzes in de zorg en de sociale zekerheid. De twee oudste generaties, en dan vooral de stille generatieleden, zeggen goed in staat te zijn om hier zelfstandig en verantwoordelijk te zijn. Dit komt vooral in de zorg tot uiting: stille generatieleden hebben weinig moeite met de keuze voor zorgverzekeraars. Ook de keuze tussen sparen in tijd en geld wordt gewaardeerd.

In het onderwijs hebben burgers de minste last van psychologische ongenoegens, die hiervoor werden genoemd. Burgers willen hier graag mondig, zelfstandig en verantwoordelijk zijn,

vooral de twee jongste generaties. De stille generatieleden tekenen hierbij aan dat discipline en structuur belangrijk zijn voor jonge mensen.

Kortom, door Kok en in meerdere mate door Balkenende wordt te weinig rekening gehouden met het 'menselijke tekort'. Vooral in de zorg en in de sociale zekerheid is het de vraag of de voordelen van keuzevrijheid opwegen tegen de nadelen. Hun mensbeeld komt het dichtst in de buurt bij de stille generatieleden.

7.5 Keuzevrijheid in de praktijk

Kok en Balkenende gaan uit van allerlei verschillende burgers met uiteenlopende behoeften. Ook burgers willen uitdrukking geven aan hun individualiteit en menen dat de overheid in moet spelen op verschillen tussen individuen.

Burgers blijken echter zeer weinig gebruik te (willen) maken van huidige en toekomstige individuele keuzemogelijkheden van de kabinetten. In alledrie sectoren blijken zaken als bekendheid en vertrouwdsheid met een overheidsdienst voorop te staan. Niet alleen in theorie, ook in de praktijk geven burgers niet de voorkeur aan de tweede vorm van keuzevrijheid, het kiezen tussen allerlei diensten op de markt.

Ook keuzemogelijkheden die te abstract, complex en moeilijk te onderscheiden zijn, dragen bij aan dit passieve kiesgedrag. Ze hebben de zin, tijd en energie niet om allerlei zaken uit te gaan zoeken. De kabinetten Kok en Balkenende lijken hier wel van uit te gaan.

Daarnaast lopen burgers aan tegen het bolwerk van regels en wetten. Voornamelijk Balkenende komt burgers op dit punt tegemoet: hij legt grote nadruk op het verminderen van bureaucratie en overbodige regels. Zijn nadruk op verschillende plichten die burgers moeten vervullen is hier echter mee strijd.

In het laatste hoofdstuk volgt een samenvatting van de gehele scriptie, voor hen die geen tijd hebben gehad om alles te lezen of om de gedachten nog wat te ordenen. Daarnaast worden de beperkingen aangegeven van dit onderzoek, en worden suggesties gedaan voor onderzoek dat in de toekomst kan worden uitgevoerd.

Hoofdstuk 8 Tot slot

8.1 Conclusie

Uit het onderzoek komt naar voren dat het mensbeeld van Kok en Balkenende nog wat aanpassingen behoeft. Hun invulling van individuele keuzevrijheid stemt op een aantal wezenlijke punten niet met die van burgers overeen. Eerst noem ik de belangrijkste verschillen tussen opvattingen van burgers en de kabinetten Kok en Balkenende. Daarna worden de punten genoemd, waarbij kabinetten en burgers redelijk door één deur kunnen.

nie 118
+
91

- De burger hecht veel waarde aan solidariteit: uitgezonderd de oudste generatie wordt dit door het merendeel van de generatieleden benadrukt. Door Kok en vooral door Balkenende wordt het accent op eigen verantwoordelijkheid gelegd. De ouderen komen hier het meeste aan het mensbeeld tegemoet van de 'verantwoordelijke burger'. Kanttekening die hierbij moet worden gemaakt, is dat in de eerste drie generaties relatief veel respondenten politiek links georiënteerd zijn.
- Uit de regeringsdocumenten komt het beeld naar voren van een zelfstandige, weerbare, mondige burger. Dit mensbeeld komt het meeste overeen met de burger in het hoger onderwijs. Met name door leden uit de eerste twee generaties wordt deze positief beoordeeld. De twee oudere generaties vragen zich wel af of het onderwijs niet 'te vrij is'. Daarentegen zijn zij, met name de stille generatieleden, positiever over keuzevrijheid in de zorg en sociale zekerheid. Vrouwen en verloren generatieleden voldoen het minste aan het mensbeeld van de kabinetten: zij zijn onzekerder en twijfelen meer bij het maken van keuzes.
- Burgers willen echter wel dat overheidsdiensten zijn afgestemd op hun individuele behoeften. In de praktijk blijken ze eerder gewoontedieren dan maximaliseerders te zijn. Complexe keuzes, waarbij van alles moet worden geregeld en gedaan, verhinderen burgers daarnaast om gebruik te maken van de keuzes die de politiek hen biedt. Ook het feit dat keuzes abstract zijn en ver van burgers af staan, geeft weinig reden om van allerlei keuzemogelijkheden gebruik te maken.
- Keuzevrijheid is voor de meesten dat dingen gewoon door de overheid geregeld zijn. Dus niet dat keuzes steeds meer aan de markt worden overgelaten, zoals Kok en vooral Balkenende nastreven.

Op een aantal punten zijn ook overeenkomsten te ontdekken.

- Zowel burgers als Kok en Balkenende leggen nadruk op de verschillen die er bestaan tussen individuen. Aan die verschillen moet uitdrukking worden gegeven, overheidsdiensten moeten 'op maat' worden geleverd. Hier is, in ieder geval op papier en in gedachten, overeenstemming over.

- De meeste burgers beantwoorden meer aan het mensbeeld van Kok. Hij ziet meer dan Balkenende een taak voor de overheid in het bewaken van de solidariteit. Daarnaast ziet hij een grotere rol voor de overheid in het zorgdragen voor de basisvoorzieningen dan Balkenende.

- Opvallend zijn de opvattingen van de stille generatieleden. Zij komen uiteindelijk nog het meeste tegemoet aan het mensbeeld dat in de regeringsdocumenten is geschetst. Zo benadrukken ze, in interviews, meer de eigen verantwoordelijkheid dan solidariteit. Natuurlijk heeft iedereen recht op basisvoorzieningen, maar als je er een knoeipot van maakt is dat in principe je eigen schuld, volgens de meeste ouderen.

Daarnaast lijkt de oudere generatie minder incapabel om keuzes te maken dan door de andere generatieleden werd verwacht. Zij zeggen weinig moeite te hebben met het maken van keuzes, die zij zelfstandig, op rationele gronden kunnen maken.

Aan de mensenkennis van de kabinetten zal nog wat gesleuteld moeten worden: een groot aantal burgers, kan en/of wil niet aan hun mensbeeld beantwoorden. Ook uit de praktijk blijkt dat burgers weinig of niets met die keuzevrijheid doen. Vooral Balkenende geeft een andere invulling aan keuzevrijheid dan het merendeel van de burgers.

Om even terug te komen op de inleiding van de scriptie: het huidige kabinet zal voorzichtig moeten zijn met het afbreken van haar 'klassieke' stoplichtensysteem. Burgemeester Gerd Leers van Maastricht verwoordt het, kort samengevat, als volgt: 'Burgers willen kunnen kiezen tussen verhalen, idealen, richtingen. Die willen linksaf, rechtsaf of rechtdoor met dit land, en niet ongevraagd opgezaagd worden met allerlei keuzes waar ze niets van begrijpen.'¹¹⁰

¹¹⁰ Leers, NRC, 2005

8.2 Beperkingen

In hoofdstuk 2 is verantwoording afgelegd voor de gebruikte onderzoeksmethoden. Toch moeten een aantal kanttekeningen bij het onderzoek worden geplaatst.

- In de eerste deelvraag is het mensbeeld van de kabinetten Kok en Balkenende onderzocht, door het bestuderen van troonredes, regeringsverklaringen en regeerakkoorden. Het mensbeeld van de kabinetten dat uit deze documenten naar voren komt is belangrijk, maar niet allesomvattend. Uitspraken in de media en in andere documenten zijn niet meegewogen.
- In de regeringsdocumenten wordt vaak abstract taalgebruik gehanteerd. Termen als mondigheid en maatwerk kunnen door Kok anders worden geïnterpreteerd dan door Balkenende. Conclusies op basis van de documentanalyse moeten dan ook met voorzichtigheid worden gedaan.
- Onder Kok zijn meer troonredes verschenen dan onder Balkenende. Daarnaast tellen de regeerakkoorden en regeringsverklaringen onder Balkenende aanzienlijk minder pagina's, dan de documenten onder Kok. Het interpreteren van de tabellen wordt daardoor bemoeilijkt.

- Voor het beantwoorden van de tweede deelvraag, de opvattingen van vier generaties burgers over keuzevrijheid, zijn interviews afgenomen met twintig burgers van vier generaties. Deze kleine steekproef vormt een te kleine basis om generaliseerbare conclusies te trekken.

- In de interviews heb ik mij beperkt tot de overheidssectoren zorg, sociale zekerheid en onderwijs. Vervolgens is een klein aantal uitspraken en maatregelen van de kabinetten voorgelegd. Opvattingen over keuzevrijheid zijn slechts hierop gebaseerd.
- Het merendeel van de respondenten had een linkse politieke voorkeur. Het is waarschijnlijk dat opvattingen van rechts georiënteerde burgers hiervan afwijkt. Deze laatste groep is in het onderzoek echter ondervertegenwoordigd in het onderzoek.

- Deze beperkingen zijn deels opgevangen door gebruik te maken van eerder verricht onderzoek. De resultaten hiervan, kwamen in grote mate overeen met mijn onderzoek, of brachten weer nieuwe 'feiten' boven tafel. Echter, deze onderzoeken hebben allerlei verschillende uitspraken en maatregelen aan burgers voorgelegd. Meningeën over keuzevrijheid worden op allerlei manieren gemeten. Hierbij kwamen onderzoekers soms op tegengestelde conclusies uit. Het stelt enigszins gerust dat niet zozeer de onderzoeksresultaten verschilden, als wel de interpretaties van de onderzoekers.

- Veel van de hiervoor genoemde beperkingen zijn gerelateerd aan het gebruik van het begrip 'keuzevrijheid'. Deze term is abstract en veelomvattend, waardoor geen eenduidig antwoord op de onderzoeksvragen kan worden gegeven.

8.3 Suggesties voor vervolgonderzoek

Elk onderzoek leidt naast antwoorden ook tot vragen. Enerzijds moeten keuzes gemaakt worden voor wat er precies onderzocht gaat worden. Anderzijds geven gevonden antwoorden weer aanleiding tot nieuwe vragen.

Dit onderzoek kan dan ook geen uitputtend antwoord geven op de vrij brede vraagstelling: 'In hoeverre beantwoorden vier generaties burgers aan het mensbeeld van de regeringen Kok I en II en Balkenende I en II met betrekking tot individuele keuzevrijheid?'

Hieronder doe ik een aantal suggesties voor vervolgonderzoek.

- Alleen de opvattingen van autochtone burgers zijn onderzocht. Het zou interessant zijn om te bekijken, hoe verschillende generaties allochtone burgers keuzevrijheid beleven.

Allochtonen zouden zelfs weer kunnen worden opgesplitst in verschillende bevolkingsgroepen.

- Daarnaast is het, gezien de kleinschaligheid van het onderzoek, een idee om grotere groepen generaties burgers te interviewen. Voornamelijk naar de verschillen tussen de jongste X-generatie en de oudste generatie ben ik benieuwd, gezien hun afwijkende opvattingen.

- Het is ook interessant om de invloed van de politieke voorkeur op opvattingen over keuzevrijheid te onderzoeken. In dit onderzoek zijn voornamelijk de opvattingen van linkse respondenten gemeten.

- Het is waarschijnlijk dat burgers in de toekomst met veel keuzes worden geconfronteerd. Een interessante vraag is of burgers in de loop der tijd veranderen in 'keuzebeesten'. Of ze van gewoontedieren in prijsjesjagers veranderen, van genoegennemers in maximaliseerders.

- Tenslotte ben ik benieuwd naar de reden waarom het huidige kabinet keuzevrijheid introduceert. Is het bijvoorbeeld goed voor de economie, voor het welzijn van de burger? Wordt het misschien opgelegd vanuit Europa, is het een reactie op Amerikaans beleid?

Literatuur

- Abma, R. en P. Selten, Jongeren doen het samen, in: Duyvendak, J. (2004), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*, Amsterdam: Uitgeverij van Gennep.
- Baarda, D.B. en M.P.M. de Goede (2001), *Methoden en technieken: handleiding voor het opzetten van onderzoek*, Groningen: Stenfert Kroese.
- Barber, B.R. (1975), Forced to be free: An illiberal defence of liberty, in: *Freedom, anarchy and the revolution*, New York: Praeger.
- Becker, H. (1992), *Generaties en hun kansen*, Amsterdam: Meulenhoff.
- Becker, H. (1997), *De toekomst van de Verloren Generatie*, Amsterdam: Meulenhoff.
- Bellah, R. (1996), *Habits of the heart. Individualism and commitment in american life*, California: University of California Press.
- Bengtson, Vern L., Timothy J. Biblarz en Robert E.L. Roberts (2002), *How families still matter, a longitudinal study of youth in two generations*, Cambridge: Cambridge UP.
- Berlin, I. (1996), *Twee opvattingen van vrijheid*, Amsterdam: Boom.
- Berlin, I. (1958), Two concepts of liberty, in: I. Berlin (1979), *Four essays on liberty*, Oxford: Oxford U.P.
- Blokland, H. (1995), *Wegen naar vrijheid. Autonomie, emancipatie en cultuur in de westerse wereld*, Amsterdam: Boom.
- Bos, W. (2005), Weg met conservatisme in onderwijs, *NRC Handelsblad*, 7 september, p. 7.
- Bottenburg, M. van, Individueel en collectief gedrag in de sport, in: Duyvendak, J. (2004), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*, Amsterdam: Uitgeverij van Gennep.
- Brinkgreve, C. (2004), *Vroeg mondig, laat volwassen*, Amsterdam: Augustus.
- Buys, A. en J. van der Schaar, De woonplaats als gemeenplaats, in: Duyvendak, J. (2004), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*, Amsterdam: Uitgeverij van Gennep.
- Cliteur, P.B. en G.A. van der List (1990), *Filosofen van het hedendaags liberalisme*, Kampen: Kok Agora. Uitgave in samenwerking met de Prof.Mr. B.M. Telderstichting.
- Cliteur, P.B., A.A.M. Kinneging en G.A. van der List (1993), *Filosofen van het klassiek liberalisme*, Kampen: Kok Agora; Kappelen: DNB/Pelckmans. Uitgave in samenwerking et de Prof.Mr. B.M. Telderstichting.
- Delnooz, P. (1996), *Onderzoekspraktijken*, Amsterdam: Boom.

- Duyvendak, J. (2004), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*, Amsterdam: Uitgeverij van Gennep.
- Dworkin, G. (1982), Is more choice better than less? I P.A. French, *Midwestern Studies in Philosophy* 7, Miniapolis: University of Miniapolis Press.
- Etty, E. (2005), Op naar de markt-staat, *NRC Handelsblad*, 30 augustus, p. 7.
- Frissen, P. *De waarde van verschil en ongelijkheid*, 29 september 2004 uitgesproken in verband met het afscheid van Roel in 't Veld, geraadpleegd op internet www.nsob.nl/nsob/upload/818_de%20waarde%20van%20verschil%20en%20ongelijkheid.pdf.
- Harms, L., Alleen in de file, in: Duyvendak, J. (2004), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*, Amsterdam: Uitgeverij van Gennep.
- Holterman, G. (2005), interview met N. Spit, 2 juni.
- Hoogendijk, F.A. (2000), *De verzorgingsstaat: institutionele vernieuwing en publieke belangen*, Den Haag: Ministerie van Economische Zaken.
- Hurenkamp, M. en M. Kremer (2005), *Keuzevrijheid verplicht: over tevredenheid en de grenzen van keuzevrijheid*, Amsterdam: Van Gennep.
- Krouwel, A., De kiezer zweeft stabiel, in: Duyvendak, J. (2004), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*, Amsterdam: Uitgeverij van Gennep.
- Leers, G., (2005), Dit land zit dringend verlegen om leiderschap. Politiek Den Haag wordt geteisterd door een gebrek aan visie, *NRC Handelsblad*, 13 oktober, p. 8.
(Ingekorte en lichtbewerkte versie van de Thorbeckelezing 'Leiderschap in bange tijden', Den Haag, 12 oktober)
- Leijendekker, M. (2005), De stelling van Herman Wijffels: veel in de samenleving moet op zijn kop worden gezet, *NRC Handelsblad*, 10 en 11 september, p. 17.
- Loo, H. van der en W. van Reijen (1997), *Paradoxen van individualisering: een sociaal-wetenschappelijke benadering*, Bussum: Coutinho.
- Marijnissen, J. (2005), lezing Lutherse kerk Utrecht, 11 oktober.
- Miltenburg, T. en C. Ramakers (1999), Evaluatie-onderzoek persoonsgebonden budget in Nederland. Financiële verantwoordelijkheid van de cliënt, in: T. Swierstra en E. Tonkens (2002), Klakkeloze keuzevrijheid, *Filosofie en Praktijk*, nr. 4 jaargang 23.
- Mol, A. (1997), Wat is kiezen? Een empirisch filosofische verkenning, *Praktische humanistiek* 7, nr. 3.
- Oosterhout, B. van (2005), Lekker veel keus, liever niet!, *Intermediair*, 10 maart.
- Oudshoorn, C. en F.A. Hoogendijk (2000), *Keuzevrijheid in de verzorgingsstaat*, Den Haag: Ministerie van Economische Zaken.

Schwartz, B. (2004), *De paradox van keuzes. Hoe veel een probleem kan zijn*, Utrecht: Het Spectrum.

Sociaal Cultureel Planbureau (1998), *Sociaal en cultureel rapport 1998*. Hoofdstuk 5: Waarden en normen in de samenleving.

Skinner (1963) , Freedom of choice, *Mind, New Series*, vol. 72, no. 288, oktober.

Snels, B. en F. Halsema (2005), *Vrijheid als ideaal*, Amsterdam: Sun.

Stone, D. (2002), *Policy paradox. The art of political decision making. Revised version*, London/New York: W.W. Norton & Company.

Sunstein, S. en R. Thaler (2003), Libertarian paternalism is not an oxymoron, The Law school, University of Chicago, working paper.

Swierstra, T. en E. Tonkens (2002), Klakkeloze keuzevrijheid, *Filosofie en Praktijk*, nr. 4 jaargang 23.

Trappenburg, M. (2005), *Gezondheidszorg en democratie*, oratie EUR

Tromp, B. (2005), Alweer een markt, *Parool*, 16 juni, p. 7.

Veenhoven, R. (1999), Quality of life in individualistic society, *Social indicators research*, vol. 48, p. 157-186

Veenhoven, R. (1996), *Leebaarheid van landen*, oratie UU.

Verhofstadt, D. (2004), *Pleidooi voor individualisme*, Antwerpen: Houtekiet.

VVD (2005), *Om de vrijheid: Een liberaal manifest*.

Bijlage 1 Verantwoording tabellen hoofdstuk 2

In drie paragrafen in hoofdstuk 2 zijn een aantal tabellen opgenomen die om uitleg vragen. Ten eerste tellen de regeringsakkoorden en regeringsverklaringen van de kabinetten Kok meer pagina's. Zo bestaat het regeringsakkoord van 1994 uit 83 pagina's, het regeringsakkoord van 2003 uit 22 pagina's. Ook de regeringsverklaringen zijn ongeveer vijf pagina's langer. Hierdoor kunnen bepaalde woorden verhoudingsgewijs meer voorkomen.

Niet alle keren dat een woord in een regeringsdocument is genoemd zijn in de tabellen opgenomen. Zo wordt 'verantwoordelijkheid voor vrede en veiligheid' niet in de tabellen betrokken, noch de invloed van burgers op de verkiezing van de burgermeester of de 'schaarse ruimte in ons land'. Er is gericht gezocht naar termen die relateren aan het mensbeeld in de zorg, de sociale zekerheid en het onderwijs. Daarnaast zijn termen, die voorkomen in algemene uitspraken over de burger, meegerekend. Hieronder behandel ik de verschillende termen die meer uitleg nodig hebben. Hieronder ga ik in op de termen, die in de tabellen zijn opgenomen.

Termen paragraaf 1

Onder eigen verantwoordelijkheid wordt bedoeld: de verantwoordelijkheid die burgers, de zorgverzekeraars of onderwijsinstellingen moeten nemen. Het is in ieder geval niet de overheid die hier verantwoordelijk is. 'De verantwoordelijke burger' en 'de burger die zelf verantwoordelijk is' zijn eveneens meegerekend.

Enkele malen werd gesteld dat de overheid ergens geen verantwoordelijkheid voor wil nemen. Omdat dat betekent dat de verantwoordelijkheid op anderen komt te rusten, is dit onder het kopje 'eigen verantwoordelijkheid' geschaard.

Onder gedeelde verantwoordelijkheid versta ik een verantwoordelijkheid van zowel burgers als ook de overheid. Ook de verantwoordelijkheid die in balans moet zijn - met bijvoorbeeld vrijheid - valt hieronder. Onder gedeelde verantwoordelijkheid worden ook gezamenlijke, collectieve en medeverantwoordelijkheid verstaan.

Naast solidariteit is ook gezocht op de woorden 'verbondenheid' en 'saamhorigheid'. Tenslotte valt wederzijdse verantwoordelijkheid hieronder, in de zin van 'verantwoordelijk zijn voor elkaar'.

Termen paragraaf 2

Onder de term 'mondigheid' vallen eveneens zeggenschap en invloed van de burger. Het gaat hierbij niet om invloed op de procedure van het kiezen van een burgermeester, maar om invloed van de burger in één van de drie sectoren of in het algemeen. Bijvoorbeeld: 'mensen moeten invloed kunnen uitoefenen: op elkaar, op de samenleving, op het bestuur.' (regerakkoord 1998)

Met ontplooiing wordt ook ontwikkeling van de burger bedoeld, met creativiteit ook vindingrijkheid.

Termen paragraaf 3

Onder het kopje 'plichten' versta tevens de 'verplichtingen' die burgers hebben en de dingen die burgers 'moeten'. Bij ruimte gaat het om ruimte die aan burgers wordt gegeven, niet aan ondernemers of bedrijven.

Wanneer nadrukkelijk wordt vermeld dat er te veel regels zijn voor burgers, is dit aangevinkt als regelreductie. Minder regels of regelingen, tegengaan van regelzucht, vallen allen hieronder.

Bijlage 2 Interviewlijst burgers

Sociaal-demografische gegevens:

- *Wat is uw leeftijd?*
- *Wat is uw hoogst genoten opleiding?*
- *Studeert of werkt u op dit moment?*
- *Heeft u kinderen en/of kleinkinderen?*
- *Indien ja, welke scholing volgen uw (klein)kinderen (basis-middelbaar-hoger onderwijs)?*
- *Wat zou u stemmen als er morgen verkiezingen zouden zijn?*

Algemeen

Bent u het met de volgende uitspraken oneens of eens? Kunt u dit toelichten?

- Ik kan goed zelfstandig keuzes maken.
- Ik wil graag zelfstandig keuzes maken.
- Ik denk dat anderen zelfstandig keuzes kunnen maken
- Ik denk dat anderen zelfstandig keuzes willen maken.
- Ik kan instaan voor de consequenties van mijn eigen keuzes .
- Ik wil instaan voor de consequenties van mijn eigen keuzes.
- Ik ben over het algemeen snel tevreden met gemaakte keuzes.
- Ik vind het fijn om veel keuzemogelijkheden te hebben.

Onderwijs

'In het onderwijs moet er meer plaats worden ingeruimd voor de behoeften van individuele scholieren en studenten.' Welke reactie roept deze uitspraak van de regering bij u op?

Als middelbare scholier kan je in het Studiehuis kiezen tussen verschillende profielen, binnen die profielen heb je vervolgens gedeeltelijk vrije keuzeruimte.

- *Bent u met deze regeling bekend?*
- *Wat vindt u van het feit dat middelbare scholieren tussen en binnen profielen kunnen kiezen?*
- *Bent u tevreden met de keuzeruimte die u had als middelbare scholier?*
- *Zou u als middelbare scholier willen kiezen tussen verschillende profielen ?*

Hoger opgeleide respondenten:

- *Bent u tevreden met de keuzemogelijkheden die u als student heeft (gehad)?*
- *Heeft u het idee dat de lichte studenten na u meer keuzeruimte heeft dan u?*
- *Zou u als student meer keuzes hebben willen maken?*
- *Waarom wel/niet?*

Lager opgeleide respondenten:

- *Indien u na de basisschool/middelbare school verder heb gestudeerd:*
- *Zou u op het mbo graag meer keuzes willen hebben maken?*
- *Waarom wel/niet?*

Studenten in het hoger onderwijs worden door de overheid gestimuleerd de studie binnen beperkt aantal jaren af te ronden.

- *Bent u met deze regeling bekend?*

- *Wat vindt u van deze regeling?*
- *Kan de overheid het aantal studiejaren volgens u voor studenten bepalen?*

Sociale zekerheid

‘Voor zelfstandige burgers moeten individuele regelingen in de sociale zekerheid komen.’ *Welke reactie roept deze uitspraak van het kabinet bij u op?*

Vanaf 2006 kan je in de levensloopregeling als werknemer kiezen voor het sparen van dagen of het sparen van geld.

- *Wat vindt u hiervan?*
- *Maakt u hiervan gebruik/zou u er gebruik van willen maken?*
- *Kunt u een dergelijke keuze te maken?*
- *Vindt u het moeilijk/zou u het moeilijk vinden om deze keuze te maken?*
- *Waarom wel/niet?*
- *Vindt u dat de werkgever kan bepalen hoe u spaart?*
- *Vindt u dat de werkgever zou moeten bepalen hoe u spaart?*

Zorg

‘Patiënten moet hun eigen keuzes kunnen maken en verantwoordelijkheid kunnen nemen.’

Welke reactie roept deze uitspraak van het kabinet bij u op?

U kunt vanaf 2006 tussen verschillende zorgverzekeringspakketten gaan kiezen.

- *Wist u dat?*
- *Bent u blij met deze mogelijkheid?*
- *Maakt u van deze mogelijkheid gebruik/zou u er gebruik van willen maken?*
- *Kunt u een dergelijke keuze te maken?*
- *Vindt/lijkt het u het moeilijk om een dergelijke keuze te maken?*
- *Hoe vindt u het om van et voren na te denken over uw verzekeringspakket?*

De overheid wil mensen stimuleren om gezond te leven. Sommige zorgverzekeraars geven hun klanten korting als ze gezond leven.

Vindt u dat de overheid dit voor burgers kan bepalen?